

Fordította
Blaschik Éva

X 219045
W. G. **SEBALD**

Légi háború
és irodalom

A rombolás természetrajza

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2014

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

Luftkrieg und Literatur

Copyright © 2001, The Estate of W.G. Sebald

All rights reserved

Hungarian translation © Blaschtk Éva, 2014

Die Übersetzung dieses Werkes wurde vom Goethe-Institut aus
Mitteln des Auswärtigen Amtes gefördert

A könyv fordítását a Goethe Intézet támogatta

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001125089

A szerzőtől az Európa Könyvkiadónál megjelent:

Austerlitz

Kivándoroltak

A Szaturnusz gyűrűi

Szédület. Érzés.

X 219045

Előszó

A légi háború és az irodalom témájáról szóló, itt közreadott zürichi előadások nem egészen abban a formában jelennek meg, ahogyan 1997 késő őszén elhangzottak. Az első előadás Carl Seelignek abból az írásából indult ki, amelyben a szerző beszámol az intézeti kezelés alatt álló Robert Walserrel 1943-ban, nyár derekán, pontosan azon a napon tett kirándulásáról, amelynek éjszakáján Hamburg megsemmisült a tűzben. Seelig visszaemlékezése, amely nem ejt szót erről a véletlen egybeesésről, rádöbrentett, milyen perspektívából tekintek vissza az azokban az években történt rettenetes eseményekre. 1944 májusában az Allgäui-Alpok egyik falujában születvén azok közé tartozom, akiket szinte egyáltalán nem érintett a Német Birodalomban annak idején végbement katasztrófa. Mégis nyomot hagyott emlékezetemben, és ezt próbáltam azután saját szépirodalmi munkáimból vett hosszabb részletek alapján megmutatni, ami Zürichben indokolt is volt annyiban, amennyiben ott még-

iscsak poétikai előadások hangzottak el. Az itt közzétett változatban természetesen nem lenne helyénvaló saját magamtól ilyen terjedelmesen idézni. Ezért csak egyet s mást emeltem át az első előadásból az utóiratba, amely egyébként a zürichi előadások által kiváltott reakciókról és azokról a postai küldeményekről szól, amelyeket utóbb kaptam. Jó részük elég furcsa volt. De épp a nekem küldött mindenféle írások és levelek hézagossága és görcsössége mutatta, hogy a háború utolsó éveit alatt milliók által elszenvedett példátlan nemzeti megaláztatás tapasztalatát voltaképpen sosem öntötték igazán szavakba, a közvetlenül érintettek sem egymással nem osztották meg, sem pedig a később születetteknek nem adták tovább. Az a folytonos panasz, hogy mindmáig nem született nagy német eposz a háborúról és a háború utáni időkről, valahogy ezzel a (bizonyos tekintetben nagyon is érthető) tehetetlenségünkkel függ össze, amit a mi rendmániás agyunk követelte abszolút kontingencia hatalmával szemben tanúsítunk. A múlt úgynevezett feldolgozására irányuló minden megfeszített igyekezet ellenére is úgy tűnik nekem, hogy mi, németek manapság a történelmünket illetően feltűnően vakok vagyunk és hagyománytalanok. Minálunk ismeretlen az a szenvedélyes érdeklődés korábbi életformáink és tulajdon civilizációnk sajátosságai iránt, ami át- meg áthatja Nagy-Britannia kultúráját. Ha pedig tekintetünket mégis hátrafordítjuk, különösképp az 1930 és 1950 közötti évekre, akkor az nemcsak odanézés,

hanem mindig félrenézés is egyben. Ennélfogva a német írók háború utáni produktumait többszörösen is olyan felemás vagy hamis tudat határozza meg, amely az íróember fölöttébb kényes helyzetének megszilárdítása céljából alakult ki egy erkölcsileg szinte maradéktalanul hitelét veszített társadalomban. A Harmadik Birodalom idején Németországban maradt literátusok túlnyomó többsége számára fontosabb volt 1945 után, hogy újra-definiálja önmagát, mintsem hogy az őt körülvevő valós viszonyokat ábrázolja. Alfred Andersch esete jól példázza, milyen káros következményekkel járt ez az irodalmi gyakorlatra nézve. A légi háború és az irodalom témájáról szóló előadások után ezért itt újra közreadom azt a tanulmányt, amelyet néhány éve írtam róla a *Lettrebe*. Jó néhány éles bírálatot kaptam érte annak idején olyanoktól, akik nem akarták elhinni, hogy az az ellenzékiesség és az a csillogó intellektus, ami Anderscht kétségkívül jellemezte, a fasiszta rezsim hatalmának szemlátomást feltartóztathatatlan előretörése során nagyon is átmehetett többé-kevésbé tudatos alkalmazkodási kísérletekbe, és hogy ez egy olyan közszereplő esetében, mint Andersch, elengedhetetlenül maga után vonta életrajzának diszkrét kihagyások és egyéb korrekciók formájában történő kiigazítását. Az önmagukról közvetíteni kívánt kép szépítgetésénél való leragadás véleményem szerint az egyik legfontosabb oka annak, hogy a német írók egész nemzedéke nem tudta leírni és az emlékezetünkbe ágyazni mindazt, amit látott.

Légi háború és irodalom
Zürichi előadások

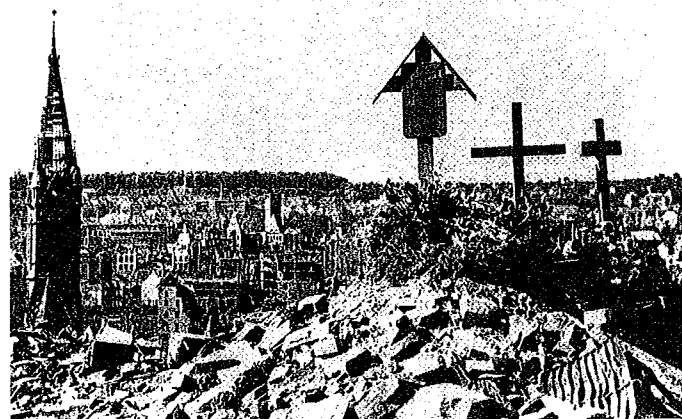
*A kiiktatás műfogása
a szakemberek védekező reflexe.*

Stanislaw Lem, „Imaginárius szám”

I

Ma már nehéz akár csak megközelítően is helytálló fogalmat alkotnunk arról, hogy mekkora pusztítást szenvedtek el a német városok a második világháború utolsó évei alatt, ám még ennél is nehezebb elképzelnünk, hogy milyen rémségekkel járt együtt a pusztítás. Az ugyan kiderül a szövetségesek *Strategic Bombing Surveys*-éből, a Német Szövetségi Statisztikai Hivatal felméréseiből és más hivatalos forrásokból, hogy egyedül a Royal Air Force, négyszázezer bevetés során, egymillió tonna bombát dobott le az ellenséges területre; hogy a százharmincegy, olykor ismételtlen megtámadott város közül némelyiket szinte teljesen a földdel tették egyenlővé; hogy a légi háború mintegy hatszázezer polgári személy halálát követelte Németországban; hogy három és fél millió lakás dőlt romba; hogy a háború végén hét és fél millió volt a hajléktalanok száma; hogy Kölnben minden lakosra harmincegy egész négy tized, Drezdában negyvenkét egész nyolc

tized köbméter törmelék jutott – de hogy valójában mit jelentett mindez, azt nem tudjuk.¹ A történelemnek ez a mindaddig páratlan megsemmisítő akciója az újonnan alakuló nemzet történelemkönyvébe csak homályos általánosítások formájában került bele, a kollektív emlékezetben szinte alig hagyott fájó nyomot, az érintettek retrospektív öntapasztalásán többnyire kívül rekedt, az országunk lelkiállapotáról kipattanó vitákban sosem játszott említésre méltó szerepet, sosem lett belőle, ahogyan Alexander Kluge később megállapította, nyilvánosan megfejtendő kód² – ami fölöttébb különös dolog, ha belegondolunk, hogy milyen sokan voltak szenvedő alanyai ennek az akciónak nap mint nap, hónapról hónapra, évről évre, és hogy milyen sokáig, még a háborút követően is milyen hosszan kellett szembesülniük nagyon is kézzelfogható, és (azt kell gondolnunk) minden életörömet elfojtó következményeivel. Mindama szinte hihetetlen energia dacára, amellyel az emberek minden egyes támadás után valamelyest kezelhető viszonyokat próbáltak teremteni az olyan városokban, mint például Pforzheim, ahol az 1945. február 23-ára virradó éjszakán egyetlen légítámadás során a hatvanezer lakosnak csaknem egyharmada elpusztult, még 1950 után is deszkakeresztek álltak a törmelékhegyeken, és egészen bizonyos, hogy azok az iszonyú szagok, amelyek Janet Flanner 1947 márciusi beszámolója szerint az első tavaszi meleg hatására szálltak fel Varsó pincéinek mélyéről,³ a német

városokat is belengték közvetlenül a háború után. A katasztrófa helyszínén kitaró túlélők érzékszerveit azonban, úgy látszik, nem érték el. Az emberek úgy mozogtak „a rettenetes romok között az utcán – írja egyik 1945 végén keltezett délnyugat-németországi feljegyzésben Alfred Döblin –, mintha mi sem történt volna, és... a város mindig is így festett volna”.⁴ Ennek az apátiának a másik oldala az újrakezdés deklarálása volt, az a megkérdőjelezhetetlen hősiesség, amivel késlekedés nélkül hozzáláttak az újjászervezési és eltakarítási munkálatokhoz. A *Worms 1945–1955* címet viselő brosrában ez áll: „A pillanat olyan egyenes férfiakat igényel, akiket tiszta meggyőződés és célkitűzés vezet. Csaknem mind az újjáépítés legelső frontján állnak

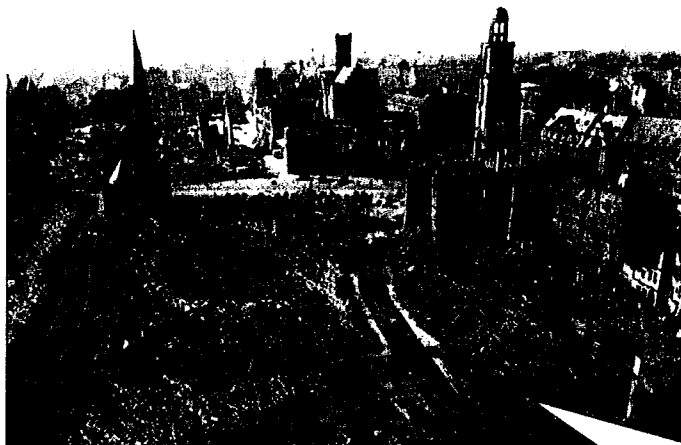
majd a jövőben is még évekig.”⁵ A szövegbe, amelyet a városvezetés megbízásából egy bizonyos Willi Rupert írt, számos fénykép ékelődik, köztük az itt közölt két kép is a Kämmerstraßéről. Nem a kollektív aberráció rettenetes végének tűnik tehát a totális pusztítás, hanem úgyszólván a sikeres újjáépítés első lépésének. Az IG-Farben vezetőivel 1945 áprilisában Frankfurtban folytatott beszélgetése végén Robert Thomas Pell csodálkozását fejezi ki, hogy a németek az önsajnálattal, a képmutató öngazolással, a sértett ártatlansággal és a dac valamiféle furcsa keverékével adtak hangot ama szándékuknak, hogy országukat „nagyobbinak és hatalmasabbnak építsék újjá, mint az a múltban volt”⁶ – s ettől a szándékuktól azután nem is tárgtítottak, amint arról

könnyen megbizonyosodhatunk azokból a képeslapokból is, amelyeket manapság németországi utazóként a frankfurti újságoskioszkokban vásárolhatunk, és a Majna-parti metropolisból a világ bármely tájára elküldhetünk. Az időközben már legendássá vált és bizonyos szempontból valóban bámulatra méltó német újjáépítés a háborús ellenségek okozta pusztítás után, amely felért a németek saját korábbi történelmének fokról fokra történő másodszori likvidálásával; a megkövetelt munkateljesítmény és az új, arctalan valóság létrehozása eleve gátolt minden visszaemlékezést; a lakosokat kivétel nélkül arccal a jövőnek fordította, és arra kötelezte, hogy hallgassanak arról, ami velük történt. Oly kevés és oly szórványos német dokumentum

Frankfurt am Main

Blick zum Römer 1947

FRANKFURT TEGNAP ÉS MA

maradt fenn ebből az alig egy emberöltővel korábbi időből, hogy Hans Magnus Enzensberger 1990-es, *Europa in Trümmern* (Európa romokban) című riportgyűjteményében csak külföldi újságírókat és írókat lehetett szerepeltetni olyan írásokkal, amelyek, jellemző módon, korábban újszólván egyáltalán nem kaptak figyelmet Németországban. A kisszámú németül íródott beszámoló egykori emigránsoktól vagy más olyan periférián élőkől származott, mint amilyen például Max Frisch volt. Az otthon maradtok – akik a Thomas Mannról folytatott áldatlan vitában részt vevő Walter von Molóhoz és Frank Thiesshez hasonlóan szerették hangsúlyozni, hogy ők a bajban is kitartottak a hazájukban, míg mások páholyban ültek Amerikában – tartózkodtak minden megjegyzéstől a tisztítás folyamatával és végével kapcsolatban, nem utolsósorban alighanem amiatti félelmükben, hogy a valóság hű leírása rossz fényben tüntetné fel őket a megszálló hatalmak szemében. Az általános vélekedéssel ellentétben az 1947-től kezdve tudatosan újjáalakuló háború utáni irodalom, amelytől elvárhattuk volna a valós helyzet legalább részleges feltárását, szintén adós maradt a történetek elbeszélésével. Míg az úgynevezett belső emigrációs idősebb gárda főleg azzal volt elfoglalva, hogy új tekintélyre tegyen szert és, mint Enzensberger megjegyzi, végtelenül kusza absztrakciókban jelenítse meg a szabadság gondolatát és a Nyugat humanista örökségét,⁷ addig az épphogy hazatért írók

fiatalabb nemzedéke olyannyira leragadt saját, nem-egyszer szentimentalizmusba és siránkozásba hajló háborús élménybeszámolóinál, hogy nemigen volt szemé a korszak mindenütt látható borzalmaira. Még a sokat idézett, programszerűen a hamisítatlan valóság-érzékre építő „romirodalom” is, amelynek Heinrich Böll vallomása szerint az a témája, „amit... hazatértünk-kor találtunk”,⁸ alaposabban szemügyre véve olyan, már egyéni és kollektív amnéziára hangolt, alighanem az öncenzúra tudatelőttés folyamatai által vezérelt eszköznek bizonyult, amely az immár kifejezhetetlenné vált világ elfedését szolgálta. A fizikai és morális megsemmisülésnek az egész országra jellemző valós állapotát valamiféle hallgatóságos, mindenkit egyaránt kötő megállapodás alapján nem volt szabad leírni. Így aztán a német lakosság túlnyomó többsége által átélt pusztítás záróaktusának legsötétebb részletei olyan szégyenletes, tabusított családi titokká váltak, amit talán még önmagának sem mert bevallani senki. A negyvenes évek végén született valamennyi irodalmi mű közül voltaképpen csak Heinrich Böll *Az angyal hallgatott* című regénye az,⁹ amelynek alapján hozzávetőleges képet alkothatunk magunknak arról a mély iszonyatról, ami annak idején mindenkit elfoghatott, aki valóban szétnézett a romok között. A könyvet elolvassva rögtön megértjük, hogy ezt a szembeötlően csillapíthatatlan búskomorság jellemezte elbeszélést az akkori olvasóközönségnek, ahogy a kiadó és alighanem

maga Böll is gondolta, nem lehetett a kezébe adni, és ezért csak 1992-ben, majdnem ötven év késéssel jelentették meg. Tizenhetedik fejezetét, amely Gompertz né haláltusáját írja le, olyan radikális agnoszticizmus jellemzi, hogy még ma sem tudjuk könnyen túltenni magunkat rajta. A sötét, ragacsos rögökben csomósodó vér, ami ezeken az oldalakon sugárban és lökésszerűen ömlik a haldokló szájából, szétterül a mellén, elszínezi a lepedőt, az ágy széléről a földre toccsan, és ott gyorsan terebélyesedő tócsát alkot, ez a tintához hasonlatos és, miként Böll külön kiemeli, igen fekete vér az élni akarás ellen irányuló *acedia cordis* jelképe, azé a fakó, immáron megszüntethetetlen depresszióé, ami-be a németek egy ilyen vég láttán szükségszerűen belezuhantak volna. Heinrich Böllön kívül csak kevés író, például Hermann Kasack, Hans Erich Nossack, Arno Schmidt és Peter de Mendelssohn mert a külső és belső pusztulás tabujához hozzányúlni, többnyire persze, mint még látni fogjuk, elég megkérdőjelezhető módon. És bár a későbbi évek során had- és helytörténeteszek elkezdtek dokumentálni a német városok lerombolását, ez sem változtatott semmit azon a tényen, hogy történelmünk eme iszonyú fejezetének képei sosem váltak igazán a nemzeti tudat részévé. Ezek a rendszerint marginális helyeken megjelenő – Hans Brunswick *Feuersturm über Hamburg* (Tűzvihar Hamburg fölött) című könyvét például a stuttgarti Motorbuch Verlag adta ki 1978-ban – és kutatásuk tárgyát

sokszor sajátos távolságtartással szemlélő kompilációk elsősorban a normális értelem számára felfoghatatlan tudás szanálására vagy eltávolítására szolgáltak, nem pedig arra tettek kísérletet, hogy jobban megértsék a megsemmisítő háborúból a jelek szerint minden különösebb pszichés károsodás nélkül kilábaló társadalom elképesztő önanesztéziás képességét. A mélyebb zavaroknak a német nemzet lelki életében tapasztalható szinte teljes hiánya arra enged következtetni, hogy az új, szövetségi köztársaságbeli társadalom az előtörténete során szerzett tapasztalatait az elfojtás tökéletesen működő gépezetére bízta, ami lehetővé tette számára, hogy tényszerűen ugyan elismerje a teljes degradálásból való létrejöttét, egyszersmind azonban mindezt maradéktalanul kiiktassa érzelmháztartásából, sőt akár újabb diadalként könyvelje el azon dolgok sorában, amelyeket sikeresen és a belső gyengeség legkisebb jele nélkül kibírt. Enzensberger felhívja rá a figyelmet, hogy „a németek rejtélyes energiáját” nem érthetjük meg, „ha nem akarjuk belátni, hogy hibájukból kovácsoltak erényt. A tudatkiesés volt – írja Enzensberger – a sikerük feltétele.”¹⁰ Mert a német gazdasági csodának nemcsak a Marshall-terv hatalmas befektetései, a hidegháború kitörése és a kiöregedett ipari létesítmények bombázórajok általi, brutális hatékonysággal történő ócskavassá alakítása volt az előfeltétele, hanem hozzátartozott még a totalitárius társadalomban elsajátított, magától értetődő munkaerőkölc,

a minden oldalról szorongatott gazdaság logisztikai improvizációs képessége, az úgynevezett idegen munka alkalmazásában szerzett tapasztalat, és annak a nehéz történelmi tehernek a végső soron nem túlzottan sajnált elvesztése is, ami 1942 és 1945 között a több száz éves lakó- és üzletházakkal Nürnbergben és Kölnben, Frankfurtban, Aachenben, Braunschweigenben és Würzburgben elégett. A gazdasági csoda létrejöttének ezek voltak a többé-kevésbé azonosítható tényezői. Katalizátora pedig egy teljes egészében immateriális dimenzió: a pszichés energiának az a mindmáig el nem apadó árama, ami az államunk alapjaiba befalazott hullák közösen őrzött titkából eredt, és ami a németeket a háborút követő években szorosabban kötötte és köti még ma is egymáshoz, mint bármilyen pozitív, mondjuk például a demokrácia megvalósításával kapcsolatos célkitűzés valaha is képes volt. Talán helyénvaló, hogy épp most idézzük fel ezeket az összefüggéseket, amikor a már kétszer meghíúsult Nagy-Európa projekt újabb szakaszába lép, és a nyugatnémet márka befolyási övezete – minthogy a történelem szereti ismételni magát – majdnem pontosan ugyanakkorára nő, mint amekkora a Wehrmacht által megszállt terület 1941-ben volt.

Az a kérdés, hogy lehetett-e, illetve miként lehetett stratégiailag és erkölcsileg igazolni a korlátlan légi háború – a Royal Air Force-on belül egyes csoportok ál-

tal 1940 óta támogatott, 1942 februárjától kezdve pedig hatalmas személyi és hadigazdasági ráfordítások árán a gyakorlatba átültetett – tervét, legjobb tudomásom szerint az 1945 utáni évtizedekben sosem volt nyilvános vita tárgya, mindenekelőtt talán azért nem, mert egy olyan nép, amelyik emberek millióit lágerekben ölte meg és dolgoztatta halálra, a győztes hatalmaktól aligha kérhetett felvilágosítást arról, hogy vajon miféle katonapolitikai logika követelte meg a német városok lerombolását. Ezenfelül az sem zárható ki, hogy a légítámadásokat elszenvedő emberek között nem kevés olyan akadt – amint arra Hans Erich Nossack is utal a Hamburg pusztulásáról szóló beszámolójában –, aki a hatalmas tűzvészeket a nyilvánvaló esztelenség miatt érzett keserű, tehetetlen haragja ellenére is jogos büntetésnek, mi több, olyan felsőbb hatalom általi megtorlásnak érezte, amellyel nem lehet szembeállni. A náci sajtó és a birodalmi rádió híradásaitól eltekintve, amelyek mindig ugyanabban a hangnemben szóltak a brutális terrortámadásokról és a barbár légi gengszterekről, állítólag csak nagyon ritkán fordult elő, hogy valaki panaszkodott volna a szövetségesek destrukció céljából éveken át folytatott hadjárata miatt. A németek, mint arról többen beszámolnak, néma elragadtatással nézték a beteljesülő katasztrófát. „Már nem azokat az időket éltük – írja Nossack –, amikor olyan apró különbségek számítottak volna, hogy ki a barát és ki az ellenség.”¹¹ A németekkel ellentét-

ben, akik többnyire passzivitással reagáltak városaik elkerülhetetlenül végzetszerűnek érzett lerombolására, Nagy-Britanniában kezdettől fogva éles viták tárgya volt a megsemmisítési program. Nemcsak Lord Salisbury és George Bell, a chichesteri püspök hánytorgatta föl a felsőházban és tágabb nyilvánosság előtt is, többször, a legnagyobb nyomatékkal, hogy az elsősorban a civil lakosság ellen irányuló támadások sem katonai jogi, sem pedig erkölcsi szempontból nem vállalhatók, hanem a felelős katonai vezetésben is megoszlottak a vélemények a háború eme új fajtájáról. A megsemmisítő csapások megítélésében mutatkozó folytonos ambivalencia a feltétel nélküli kapituláció után még nagyobb hangsúlyt kapott. Ahogy kezdtek megjelenni Angliában a szőnyegbombázás eredményéről szóló képek és beszámolók, úgy nőtt az ellenérzés azzal szemben, amit, mondhatni vaktában, elkövettek. „In the safety of peace – írja Max Hastings – the bombers’ part in the war was one that many politicians and civilians would prefer to forget.”¹² A történelmi visszatekintés sem segített tisztázni az etikai dilemmát. A memoárirodalomban is folytatódtak a különböző frakciók csatározásai, a történetírók objektivitásra és kiegyensúlyozottságra törekvő ítélete pedig ide-oda ingadozik a hatalmas vállalkozás megszervezése iránti csodálat, valamint a minden értelemnek ellentmondóan a végsőig folytatott akció hiábavalóságát és elfogadhatatlanságát elmarasztaló bírálat között. Az úgynevezett

area bombing stratégiájának oka abban keresendő, hogy Nagy-Britannia 1941 után kirívóan marginális helyzetbe került. Németország hatalma csúcsára érkezett, hadtestei az egész kontinenst meghódították, azon voltak, hogy még előrébb hatoljanak Afrikában és Ázsiában, a briteket pedig, akiknek semmi reális lehetőségük nem volt a beavatkozásra, egyszerűen sorukra hagyják a szigeten. Ezt látva írta Churchill Lord Beaverbrooknak, hogy csak egyetlen útja létezik annak, hogy Hitlert visszakényszerítsék a konfrontációba, „and that is an absolutely devastating exterminating attack by very heavy bombers from this country upon the Nazi homeland”.¹³ Egy ilyen operációhoz persze egyáltalán nem voltak adottak a feltételek. Hiányzott a termelési bázis, hiányoztak a repülőterek, a tervvek a bombázók legénységének kiképzéséhez, a hatékony robbanóanyagok, az új navigációs rendszerek, és hiányzott a hasznosítható tapasztalat csaknem minden formája. Hogy milyen viasz volt az egész helyzet, jól mutatják azok a különös tervek, amelyekkel a negyvenes évek elején egész komolyan foglalkoztak. Azt fontolgatták például, hogy vasból készült karóvégeket dobjanak le a szántóföldek fölött a betakarítást megakadályozandó, egy emigráns glaciológus, név szerint Max Perutz pedig a Habakuk projekt keretében azzal a céllal folytatott kísérleteket, hogy a pykrete névre keresztelt, mesterségesen előállított, kemény jégből iradatlan méretű, elsüllyeszthetetlen repülőgép-anyahajót

alkosson. De azok a próbálkozások sem voltak kevésbé fantasztikusak annak idején, hogy láthatatlan sugarakból védelmi hálót hozzanak létre, sem pedig Rudolph Peierls és Otto Frisch a Birminghami Egyetemen végzett bonyolult számításai, amelyek azt mutatták, hogy az atombomba építése a lehetségeség keretein belülre került. Nem csoda, hogy az ilyen elrugaskodott ötletekkel szemben végül is felülkerekedett az *area bombing* sokkal könnyebben érthető stratégiája, amely lehetővé tette, hogy a nem túl nagy találati pontosság ellenére is egyfajta mozgó frontvonalat alakítsanak ki az ellenséges ország egész területén, és az 1942. februári vezérkari utasítással szentesítették is, „to destroy the morale of the enemy civilian population and, in particular, of the industrial workers”.¹⁴ Ezt a direktívát az állításokkal ellentétben nem azért hozták meg, hogy a háborút a bombázók hathatós bevetésével minél hamarabb befejezzék, hanem sokkal inkább úgy látszott, hogy ez az egyetlen módja a háborúba való beavatkozásnak. A bíráló, ami később (a saját áldozatokra való tekintettel is) a gátlástalanul tovább folytatott megsemmisítési programot érte, főleg arra irányult, hogy még akkor is folytatták a szőnyegbombázást, amikor már összehasonlíthatatlanul pontosabb, célirányos támadások is lehetővé váltak, például csapágyüzemek, olaj- és üzemanyagdepók, közlekedési csomópontok és főutak ellen, amivel, mint Albert Speer emlékirataiban megjegyzi,¹⁵ a legrövidebb időn belül

meg lehetett volna bénítani az egész termelési rendszert. A bombázó offenzíva bírálatában arra is rámutatnak, hogy már 1944 tavaszán látszott: a folyamatos támadásokkal nem tudták demoralizálni a német népet, az ipari termelés legfeljebb marginálisan károsodott, és a háború vége egy nappal sem került közelebb. Hogy ennek ellenére sem módosították az offenzíva stratégiai célkitűzéseit, és a bombázók nemegyszer az iskolápadot alighogy elhagyó legénységét továbbra is olyan rulettjátéknak tették ki, amely száz közül hatvannak az életét követelte, annak szerintem olyan okai lehetnek, amelyeket a hivatalos történelemírás rendszerint figyelmen kívül hagy. Egyfelől egy anyagi ráfordítás és szervezés tekintetében olyan nagy méretű vállalkozás, mint a bombázó offenzíva, amely A. J. P. Taylor becslése szerint a brit hadi termelésnek egyharmadát emésztette fel,¹⁶ akkora tehetetlenségi erővel rendelkezett, hogy az már maga szinte kizárta a hirtelen irányváltás és korlátozás lehetőségét, főleg abban az időben, amikor a vállalkozás a gyártóüzemek és bázislétesítmények három évig tartó, intenzív felépítése után épp csúcsra futott, vagyis a maximális pusztítókapacitását érte el. Hogy a már legyártott termékeket, a gépeket az értékes terhükkel csak úgy otthagyják felhasználatlanul a kelet-angliai repülőtereken – ez ellen berzenkedett az egészséges üzleti érzék. De döntő szerepe lehetett az offenzíva folytatásában annak a brit morál erősítéséhez szinte nélkülözhetetlen propagan-

daértéknek is, amit az angol újságokban a módszeres pusztításról nap mint nap megjelenő tudósítások jelentettek egy olyan időszakban, amikor más érintkezés az ellenséggel az európai kontinensen amúgy nem volt. Alighanem a fenti okok miatt nem jött szóba, hogy felmentsék tisztségéből Sir Arthur Harrist (Commander in Chief of Bomber Command), aki még akkor is hajlíthatatlanul kitartott a stratégiája mellett, amikor már nyilvánvalóvá vált a kudarca. Egyes magyarázók azt is állítják, hogy „»Bomber« Harris had managed to secure a peculiar hold over the otherwise domineering, intrusive Churchill”¹⁷, mert bár a miniszterelnök többször is fenntartásának adott hangot a nyílt városok rettenetes bombázásával kapcsolatosan, végül mégis megnyugodott, nyilván a minden ellenérvet félresöpörő Harris hatására, abban a tudatban, hogy most, úgymond, egy magasabb költői igazságszolgáltatás érvényesül, és hogy „that those who have loosed this horrors upon mankind will now in their homes and persons feel the shattering strokes of just retribution”.¹⁸ Valóban sok minden szól amellett, hogy Harris személyében olyasvalaki került a bombázóparancsnokság csúcsára, aki, Solly Zuckermann megfogalmazása szerint, a rombolásban mint olyanban hitt,¹⁹ és aki a leginkább eleget tett a háború legbelső elvének, vagyis az ellenség lakóhelyestül, történelmestül és természetes környezetestül történő lehető legteljesebb annihilációjának. Elias Canetti a hatalom bűvöletének

legtisztább megnyilvánulását a felhalmozott áldozatok növekvő számával hozta összefüggésbe. Sir Arthur Harris tisztségének érinthetatlensége ennek megfelelően épp korlátlan pusztításvágyából eredt. A folyamatosan mért megsemmisítő csapások minden engedmény nélkül, a végsőkéig végrehajtott terve olyan lehengetően egyszerű logikára épült, amellyel szemben minden reális alternatíva, például az üzemanyag-ellátás útjának elvágása, csak elterelő hadműveletnek tűnhetett. A szőnyegbombázás háború volt a maga tiszta, kendőzetlen formájában. Az emberi észnek ellentmondó végigviteléből kitűnik, amint azt Elsie Scarry hallatlanul éleslátó, *The Body in Pain* (A kínlódó test) című könyvében írja, hogy a háborús áldozatok nem valamely célhoz vezető úton hozandó áldozatok, hanem a szó szoros értelmében véve ők maguk az út és a cél.²⁰

A német városok lerombolásáról szóló, eltérő szintű, egymástól messze szóródó és rendszerint töredékes forrásokat zömében a tapasztalatokkal szembeni különös, rendkívül beszűkült, egyoldalú vagy excentrikus perspektívából fakadó vakság jellemzi. A Berlin ellen intézett támadásról beszámoló első élő riport például, amelyet a BBC Home Service sugárzott, leginkább csatlódást okoz azoknak, akik a történetek felsőbb szempontú megvilágítását várják tőle. Mivel az állandó veszély ellenére alig történt valami leírható ezeken az

éjszakai kirándulásokon, a tudósító (Wilfred Vaughn Thomas) kénytelen volt a legminimálisabb valóság-talommal beérni. Egyedül csak a hangjában időnként megjelenő pátosznak köszönhető, hogy nem hat unalmasnak az adás. Halljuk, amint a Lancaster nehézbombázók a sötétség beálltakor felszállnak, és hamarosan, a partvonal fehér sávját maguk mögött hagyva, kirepülnek az Északi-tenger fölé. „Now, right before us – kommentálja Vaughn Thomas, hangját érzékelhetően megrezegtetve – lies darkness and Germany.” Amíg a felvételen persze erősen lerövidített repülés alatt eléri a Kammhuber-vonal első fényszóróit, a hallgatóknak bemutatják a légénységet: Scottie, a fedélzeti mérnök, aki a háború előtt mozigépész volt Glasgowsban; Sparky, a bombázótiszt; Conolly „the navigator, an Aussie from Brisbane”; „the mid-upper gunner who was in advertizing before the war and the rear gunner, a Sussex farmer”. A kapitány névtelen marad. „We are now well out over the sea and looking out all the time towards the enemy coast.” Mindenféle megfigyelés és műszaki utasítás hangzik el. Időnként csak a nagy motorok dübörgését hallani. A város felé közeledve egyre gyorsabban követik egymást az események. Fényszórók légvédelmi ágyúk torkolatfényétől át- meg átjárt csóvája fordul a gépek felé, az egyik éjszakai vadászt lelővik. Vaughn Thomas igyekszik a drámai tetőpontot kellőképp kiemelni, megelevenedik előttünk a „wall of search lights, in hundreds, in cones und clusters. It's a

wall of light with very few breaks and behind that wall is a pool of fiercer light, glowing red and green and blue, and over that pool myriads of flares hanging in the sky. That's the city itself! ... It's going to be quite soundless – folytatja Vaughn Thomas –, the roar of our aircraft is drowning everything else. We are running straight into the most gigantic display of soundless fireworks in the world and here we go to drop our bombs on Berlin.” Ám ezután az előjáték után tulajdonképpen már nem történik semmi. Túl gyorsan megy minden. A gép már kifelé tart a célterületről. A légénység feszültsége hirtelen kirobbanó beszélőkedvben oldódik föl. „Not too much nattering”, figyelmeztet a kapitány. „By God, that looks like a bloody good show”, mondja még valaki. „Best I've ever seen”, toldja meg egy má-

sik. És azután, kis idő múlva, egy harmadik, valamivel halkabban, csaknem áhítattal: „Look at that fire! Oh boy!”²¹ Hány meg hány ilyen nagy tűzvész volt akkor! Hallottam egyszer, hogy egy fedélzeti lövész azt mesélte, a lángban álló Kölni még akkor is látta a helyéről, a hátsó géppuskatoronyból nézve, amikor már a holland partokat is maguk mögött hagyták: tűzfoltként tündökölt a sötétségben, akár egy mozdulatlan üstökös csóvája. Biztos még Erlangenből vagy Forchheimből is látszott a lángoló Nürnberg, a Heidelberg környéki dombokról pedig Mannheim és Ludwigshafen tűzének égre vetődő fénye. A hesseni herceg 1944. szeptember 11-ének éjjelén parkjának szélén állva nézett a tőle tizenöt kilométerre fekvő Darmstadtra. „A fény egyre csak nőtt és nőtt, mígnem az egész déli látóhatár vörösen és sárgán villódzva izzott.”²² A theresienstadti Kis Erőd egyik foglya visszaemlékszik, hogy zárkája ablakából hetven kilométeres távolságból világosan kivehető volt az égő Drezda parázslón vörös, égre vetődő fénye, és úgy hangzott a bombák tompa becsapódása, mintha valaki mázsás zsákokat dobálna a pincébe a közvetlen közelben.²³ Friedrich Reck, aki nem sokkal a háború vége előtt felforgató kijelentések miatt Dachaubra került, és ott tifuszban meghalt, felbecsülhetetlen értékű kordokumentumnak számító naplójában azt írja, hogy a München ellen irányuló légitámadásba 1944 júliusában még lenn Chimgauban is beleremegett a föld, és a légnyomástól felpattantak az ablakok.²⁴ Habár mind-

ezek az egész országon végigsöprő katasztrófa félreismerhetetlen jelei voltak, nem volt mindig könnyű részleteket megtudni a pusztítás fajtájáról és mértékéről. A tudásszomjat tompította az emberek azon késztetése, hogy elzárják érzékeiket. Rengeteg téves információ volt forgalomban, de olyan igaz történetek is, amelyek meghaladták az ember felfogóképességét. Azt beszélték, hogy Hamburgban kétszázezer a halottak száma. Reck azt írja, nem hisz el mindent, mert sokat hallott „a hamburgi menekültek igen zavart lelkiállapotáról... az amnéziájukról, meg arról, ahogy egy szál pizzamában bolyonganak, úgy, ahogy épp ki tudtak szabadulni összeomló otthonukból”.²⁵ Nossack is hasonlókról számol be. „Az első napokban nem lehetett pontos felvilágosítást kapni. Amit meséltek, annak sosem stimmeltek a részletei.”²⁶ Az átélt sokk hatására az emlékezet nyilván részlegesen kihagyott vagy kompenzációsan működött, önkényes minta szerint. A katasztrófából menekült emberek megbízhatatlan, félig vak tanúk voltak. Alexander Kluge csak 1970-ben papírra vetett írása, „A Halberstadt elleni 1945. április 8-ai légítámadásról”, amely legutoljára veti fel az úgynevezett *moral bombing* következményeit, egy amerikai katonai pszichológust idéz, aki a háború után Halberstadtban túlélőkkel beszélgetve úgy érezte, mintha „a lakosság minden veleszületett mesélőkedve ellenére elveszítette volna az emlékezéshez szükséges lelkierejét, méghozzá pontosan a város lerombolt te-

rületein.”²⁷ Még ha ez a létező személynek tulajdonított feltételezés Kluge egyik híres, áldokumentarista műfogása volna is, az ily módon azonosított szindróma bizonyosan helytálló, ugyanis a pusztta bőrüket megmentett emberek beszámolóit rendszerint valami diszkontinuitás, valami furcsa esetlegesség jellemzi, ami annyira összeegyeztethetetlen a normális emlékezési folyamattal, hogy könnyen azt a látszatot keltheti, mintha kitalációról vagy mendemondáról volna szó. A szemtanúk beszámolóinak ez a valótlanága azonban abból is ered, hogy gyakran használják ugyanazokat a sztereotip fordulatokat. A totális pusztításnak a maga szélsőséges kontingenciájában felfoghatatlan valósága elhalványul az olyan szókapcsolatok mögött, mint „a tűz martaléka lett”, „végzetes éjszaka”, „lángolva égett”, „elszabadult a pokol”, „bámultuk a pokoli tüzet”, „a német városok szörnyű sorsa” és más hasonló. Ezeknek a kifejezéseknek az a funkciójuk, hogy a felfoghatatlan élményeket elfedjék vagy semlegesítsék. A fordulat, hogy „azon a szörnyű napon, amikor szép városunkat a földdel tették egyenlővé”, amit Kluge amerikai katasztrófafutatója Frankfurtban és Fürthben és Wuppertalban és Würzburgban ugyanúgy hallott, mint Halberstadtban,²⁸ valójában nem más, mint az emlékezés elleni védekezés. Még Victor Klemperer Drezda pusztulásáról szóló naplóbejegyzése is a nyelvi konvenció keretein belül marad.²⁹ Annak fényében, amit ma Drezda pusztulásáról tu-

dunk, valószínűtlennek tűnik, hogy az, aki annak idején ott állt a szikrazáporban a Brühlsche Terrassén, maga előtt az égő város panorámáját látva, megőrizhette volna ép észét. A normális nyelv látszólag károsodás nélküli továbbműködése a legtöbb szemtanú beszámolójában kételyeket ébreszthet bennünk a megfogalmazott tapasztalat hitelességét illetően. Egy egész város néhány röpké óra alatt lezajló tűzhalála az összes épületével és fájával, lakóival, háziállataival, szerszámaival és mindenféle berendezésével együtt, óhatatlanul értelmi és érzelmi lebénuláshoz kellett hogy vezessen azoknál, akiknek sikerült elmenekülniük. Az egyes szemtanúk beszámolóit ezért korlátozott értékűek, és kiegészítésre szorulnak mindazzal, ami az összegző, mesterséges látás előtt tárul fel.

1943 nyarának derekán, a hosszan tartó kánikulában a Royal Air Force a nyolcadik amerikai légiflotta támogatásával sorozatos támadást intézett Hamburg ellen. A „Gomorra hadművelet”-nek elkeresztelt vállalkozás célja a város lehetőleg totális megsemmisítése és felégetése volt. A július 28-át követő éjszakán történő támadáskor, amely hajnali egy órakor vette kezdetét, tízezer tonna légiaknát és gyújtóbombát dobtak le az Elbától keletre fekvő, sűrűn lakott területre, amely Hammerbrook, Hamm-Nord és -Süd és Billwerder Ausschlag negyedét, valamint St. Georg, Eilbek, Barmbek és Wandsbek egyes részeit ölelte fel.

Egy immár bevált módszer szerint előbb négyezer fontos légiaknákkal betörték és keretükből kitepték minden ablakot és ajtót, azután könnyebb gyúanyaggal lángra lobbantották a padlásokat, miközben nagyobb, akár tizenöt kilós gyújtóbombákkal rést vertek a házakon az alsóbb szintekig. Néhány perc alatt mindenütt hatalmas tüzek gyúltak a támadás mintegy húsz négyzetkilométeres területén, amelyek olyan gyorsan összeértek, hogy már negyedórával az első bombák ledobása után az egész légtér, ameddig csak a szem ellátott, egyetlen lángtenger volt. Újabb öt perc múlva pedig, egy óra húszkor, akkora erejű tűzvihar kerekedett, amelyet mindaddig senki nem tartott elképzelhetőnek. Olyan erővel szippantotta magához a most már kétezer méter magasra törő tűz az oxigént, hogy a légáramlatok orkánerejűvé erősödtek, és úgy zúgtak, mint holmi hatalmas orgonák, amelyeken egyszerre húztak meg minden regiszttert. Három óra hosszat égett így a tűz. Tetőpontján a vihar oromzatokat és háztetőket szaggatott le, gerendákat és hirdetőfalakat hajított a levegőbe, fákat csavart ki tövestül és embereket kergetett maga előtt élő fáklyák gyanánt. A leomló homlokzatok mögül házmagasan csaptak elő a lángok, szökőár módjára, több mint százötven kilométeres sebességgel száguldottak végig az utcákon, tűzhengerként forogtak különös ritmusban a nyílt tereken. Némelyik csatornában égett a víz. A villamoskocsikban elolvadtak az ablakok, az elraktározott cukor felforrt a pékségek

pincéjében. A bunkerekből kimenekülő emberek groteszken kicsavarodva süppedtek bele a felolvadt, nagy hólyagokat vető aszfaltba. Senki sem tudja igazán, hányan pusztultak el azon az éjszakán, és hányan vesztették eszüket, mielőtt utolérte őket a halál. Amikor eljött a reggel, a napfény nem bírt áthatolni a város fölött fekvő, ólmos sötétségen. Nyolcezer méter magasra szállt föl a füst, ott pedig elterült, cumulonimbus felhőt alkotva. Az izzó hőség, amit a bombázópilóták elbeszélésük szerint a gépük falán keresztül is éreztek, sokáig szállt még a füstölgő, parázsló kőhegyekből. Összesen kétszáz kilométernyi utca pusztult el maradéktalanul a lakónegyedekben. Mindenütt borzalmasan eldeformálódott testek heverték. Némelyiken még kis, kék lángocskák pislácoltak, mások barnára vagy bíborszínűre sütek, és eredeti nagyságuk harmadára zsugorodtak össze. Összegörbedve feküdtek

saját, részben már kihűlt zsírjuk tócsájában. A már az azt követő napokban zárt területté nyilvánított belső halálövezetben, amikor a büntetőbrigádok és a tábori foglyok augusztusban, a romok kihűlése után neki-láthattak az eltakarításnak, olyan embereket találtak, akik a szén-monoxidtól hirtelen meglepve még az asztal mellett vagy a falnak támaszkodva ültek, másutt csomókban megfőtt húsrá meg csontra és egész testhegyekre letek, amelyeket a felrobbant fűtőkazánokból kitörő forró víz borított el. Megint mások az ezer fokra és még többre felhevülő parázson úgy elszenesedtek és elhamvadtak, hogy egész családok maradékát lehetett egyetlen ruháskosárban elvinni.

A hamburgi túlélők exodusa már a támadás éjszakaiján elindult. Kezdetét vette, írja Nossack, „a szüntelen utazás a környék valamennyi útján... nem tudva, hová is menjenek”.³⁰ A birodalom széleiig szóródott szét az egy és egynegyed millió menekült. A már idézett naplójában, 1943. augusztus 20-ai dátummal, Friedrich Reck egy negyven-ötven menekültből álló csoportról számol be, akik megpróbáltak megszállni egy vonatot az egyik felsőbajor vasútállomáson. Közben leesik egy papírmásé bőrönd a peronra, „felpattan, és kiborul a tartalma. Játékszer, körömvágó készlet, megperzselődött fehérnemű. Végezetül egy összesült, múmiává zsugorodott gyermekholttest, amit a félőrült asszony magával cipelt pár nappal korábban még ép múltjának maradékaként.”³¹ Nemigen képzelhető el,

hogyan csak kitalálta volna ezt a borzalmas jelenetet. Alighanem egész Németországban elterjesztették így vagy úgy a hírt Hamburg pusztulásának rémségeiről a mélységesen megzavarodott, hisztérikus élni akarás és súlyos apátia között ingadozó menekültek. Reck naplója legalábbis egyik bizonyítéka annak, hogy a minden pontosabb információt elfojtó hírzárlat ellenére nem volt lehetetlen megtudni, milyen iszonyatos módon pusztultak el a német városok. Reck egy évvel később olyan tízezrekről is beszámol, akik a München ellen indított, utolsó, nagy támadás után a Maximiliansplatz parkjában táboroztak. Másutt pedig ezt írja: „A közeli birodalmi autópályán menekültek végtelen áradata vonul, megtört, öreg nénikék, akik a hátukra vetett, hosszú rúdon cipelik motyójukban minden vagyonukat. Szegény hontalanok megperzselődött ruhában, szemükben még a tűzfergeteggel, a mindent felszaggató robbanásokkal, a betemetődés vagy a pincében való csúfos megfulladás borzalmával.”³² Ami különös ezekben a feljegyzésekben, az a ritkaságuk. Valóban úgy tűnik, hogy a német írók közül az egyetlen Nossack kivételével senki sem akadt, aki azokban az években képes lett volna valami konkrétumot papírra vetni az oly sokáig tartó, gigantikus méretű megsemmisítő hadműveletről és következményeiről. Ez akkor sem változott semmit, amikor véget ért a háború. Mondhatni természetes, a szégyentől és a győztesekkel szemben táplált dactól

csak erősebbé váló reflex volt a hallgatás és a félrefordulás. 1946 őszén az *Expressen* németországi tudósítója, Stig Dagermann azt írja Hamburgból, hogy a normális sebességgel haladó vonaton negyedórán át utazott a Hasselbrook és Landwehr között elterülő holdbéli tájon anélkül, hogy egyetlen embert látott volna ezen az iszonyatos senki földjén, egész Európa talán leghátborzongatóbb rommezején. A vonat, írja Dagermann, a többi német vonathoz hasonlóan igen zsúfolt volt, de senki sem nézett ki az ablakon. Róla pedig, mert kinézett, rögtön látták, hogy idegen.³³ A *New Yorker*-nek író Janet Flanner hasonló megfigyeléseket tett Kölnben: amint egyik riportjában olvashatjuk, a város „romokban és a teljes fizikai megsemmisülés magányában... minden formájától megfosztva... egyik folyópartjára dől. Ami még megmaradt az életéből – olvashatjuk tovább –, az nagy nehezen utat vág magának a betemetődött mellékutcaikon át: megcsappant lakosság, feketébe öltözve – néma, akár a város.”³⁴ Ez a némaság, ez a bezárkózás és elfordulás az oka annak, hogy oly keveset tudunk arról, amit a németek gondoltak vagy láttak abban a fél évtizedben, 1942 és 1947 között. A romok, amelyek között éltek, a háború *terra incognita*-jának számítottak. Solly Zuckerman mint ha előre látta volna ezt a hiányt. Mint valamennyien, akik közvetlenül részt vettek a leghatékonyabb támadási stratégiáról szóló vitában, és így mintegy szakmai érdeklődéssel figyelték a szőnyegbombázás követke-

ményeit, ő is a lehető leghamarabb szemügyre vette a lerombolt Kölnt. Még Londonba való megérkezésekor is hatása alatt állt annak, amit látott, és megállapodott a *Horizon* folyóirat kiadójával, Cyril Conollyval, hogy beszámolót ír „A rombolás természetrajzáról”, ahogyan nevezte. Évtizedekkel később írt önéletrajzában Lord Zuckerman lejegyzí, hogy szándéka kudarcba fulladt. „My first view of Cologne – írja – cried out for more eloquent piece than I could ever have written.”³⁵ Amikor a nyolcvanas években megkérdeztem erről Lord Zuckermant, nem tudott visszaemlékezni rá, pontosan miről is akart annak idején írni. Már csak a köpusztaságban égnek meredő, fekete dómnak a képe volt meg a fejében, és egy levágott ujjé, amit egy romhalmazon talált.

II

Vajon mivel kellett volna a rombolás természetrajzának kezdődnie? A levegőből indított, nagy támadás végrehajtásához szükséges műszaki, szervezési és politikai feltételek áttekintésével, az addig ismeretlen tűzvihar jelenségének tudományos leírásával, a tipikus halálnemek patográfiai regiszterével, vagy talán egy menekülési és hazatalálási ösztönt taglaló, viselkedés-lélektani tanulmánnyal? Nossack azt írja, hogy végeláthatatlan volt a lakosok áradata, a Hamburg elleni támadás után „hangtalanul és feltartóztathatatlanul mindent előntött”, és kis erecskéivel a legeldugottabb faluba is elvitte a nyugtalanságot. Alighogy a menekültek letelepedtek valahol, írja Nossack, már indultak is tovább, vagy megpróbáltak Hamburgba visszatérni, „hogy megmentsenek még valamit, és hozzátartozóik után kutassanak”, vagy olyan sötét indítékoktól vezetve, mint amelyek a gyilkost arra készítetik, hogy visszatérjen a büntett színhelyére.³⁶ Mindenesetre nap

mint nap megszámlálhatatlan embertömeg volt úton. Böll később úgy találta, hogy a kollektív gyökérvészítés eme megtapasztalásában keresendő talán a nyugatnémet utazási láz eredete, az az érzés, hogy sehol sem lehet megmaradni, hogy mindig már máshol kellene lenni.³⁷ A kibombázott lakosság elmenekülése és visszaáramlása viselkedés-lélektani szempontból tehát holmi előgyakorlat volna az évtizedekkel a katasztrófa után kialakuló mobil társadalom megalapozásához, amelynek jegyében a krónikus nyughatatlanság lett az egyik legfőbb erény.

Az emberek zavarodott viselkedésén túl a megsemmisítő támadásokat követő hetekben kétségtelesen a temetetlen holtakon tenyésző élősködők hirtelen elszaporodása hozta a legszembeesőbb változást a városok természetes rendjében. Az ez irányú megfigyelések és feljegyzések feltűnő ritkasága a hallgatóságos tabusítással magyarázható, ami nagyon is érthető, ha belegondolunk, hogy az egész Európa teljes megtisztítását és higienizálását célul kitűző németeknek az ellen a lelkükbe lopódzó félelem ellen kellett védekezniük, hogy valójában ők maguk lehetnek a patkánynépség. Böll annak idején kiadatlanul maradó regényében van egy rész, ahol leír egy romok közt élő patkányt, amint a törmelékhegyen szagot fogva leoson az útra, és mint tudjuk, Wolfgang Borchert írt egy szép történetet a betemetett, halott bátyja fölött virasztó fiúról, aki a garázdálkodó patkányokat úgy úzi

el, hogy bizonygatja magában: éjjel azok is alusznak. Egyébként az akkori irodalomban, amennyire látom, egyetlen bekezdés szól erről a témáról Nossacknál, ahol is azt olvashatjuk, hogy a fegyintézeti rabok, akiket csíkos ruhájukban rendeltek ki „az egykori emberek maradványainak” eltakarítására, a halálövezetben csak lángszóróval tudtak utat vágni maguknak a légoltalmi helyiségekben fekvő hullákhoz, olyan sűrűn szálltak köröttük a legyek, és olyan sűrűn fedték be a csúszós, ujjnyi vastagságú nyüvek a pincelépcsőket és a kövezetet. „Patkányok és legyek uralták a várost. Szemtelenül és kövéren nyüzsögtek a patkányok az utcán. De a legyek még undorítóbbak voltak. Nagy, zöldesen fénylők, amilyeneket még sohasem láttunk. Fürtökben forgolódtak az aszfalton, ültek a falmaradványokon, egymás hegyén-hátán párosodva, és lustán, jóllakottan sütkéreztek az ablacserepeken. Amikor már nem bírtak repülni, a legkisebb réseken át is utánunk másztak, mindent bemocskolva, és az ő neszezésük, zümmögésük volt az első, amit ébredés után hallottunk. Ez csak késő októberben szűnt meg.”³⁸ Az egyébként minden módon irtott fajok elszaporodásának a képe a romváros életének különös dokumentuma. Ha a túlélők többsége megúsza is a romokon élő fauna legvisszataszítóbb képviselőivel való közvetlen találkozást, a legyek azért mégiscsak követték őket mindenüvé, nem beszélve a „rothadás és oszlás szagá”-ról, ami Nossack beszámolója szerint „megülte

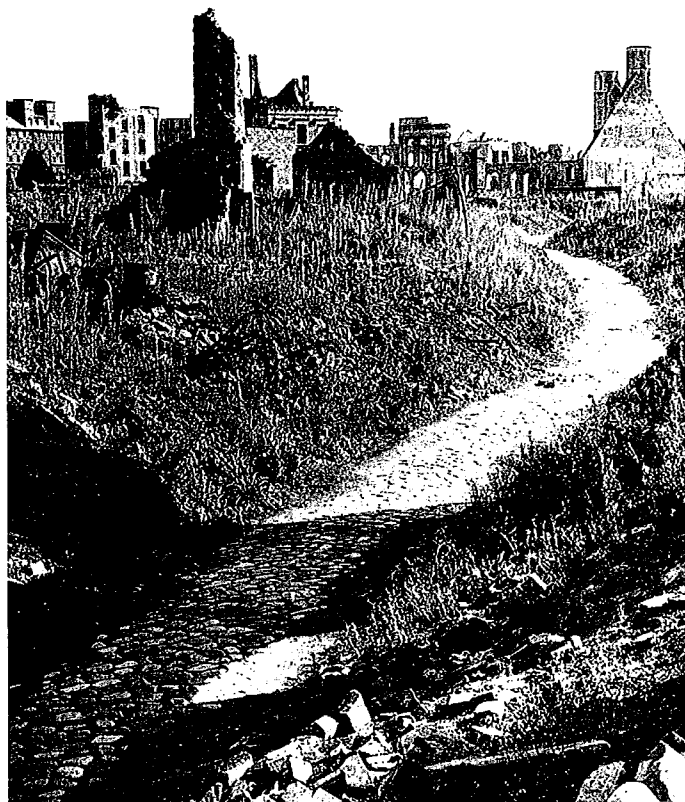
a várost”.³⁹ Szinte semmi hírünk nincs azokról, akiket a rombolás utáni hetekben és hónapokban legyűrt az életundor, de legalábbis Hanst, *Az angyal hallgatott* című könyv központi alakját elborzasztja a gondolat, hogy folytatni kell az életet, és semmi nem tűnik számára kézenfekvőbbnek, mint hogy egyszerűen feladja, mert „még eltűnhet: leosonhat a lépcsőn, és beleveszhet az éjszakába”.⁴⁰ Jellemző módon sok bölli hősből még évtizedekkel később is hiányzik az igazi életkedv. Ez a hiba, ami az új, sikerorientált világban stigmaként tapad rájuk, a szégyenletesnek érzett romok közötti élet öröksége. Hogy a lerombolt nagyvárosokban a háború végén milyen sokan járhattak közel a halálhoz, arról E. Kingston-McCloughry egyik feljegyzéséből értesülhetünk, amelyben az áll, hogy a hajléktalan emberek millióinak szemlátomást céltalan lődörgése az irtózatossá váló közepette iszonyú, mélységesen nyugtalanító látvány volt. Nem lehetett tudni, hol húzzák meg magukat ezek az emberek, habár a sötétség beállta után fények jelezték, hol rendezkedtek be a romok között.⁴¹ Egy idegen, érthetetlen nép nekropoliszában vagyunk, kiragadva a polgári létből és a történelemből, visszavetve a ház nélküli gyűjtögetők fejlődési szintjére. Képzeljük hát magunk elé: „az egykori veteményeskertek mögött, a messzeségben, a vasúti töltésen túl... sötét, tépett sziluettként... a város elszenesedett romjai”,⁴² előttük az alacsony, cementszínű törmelék-hegyek vidéke, a száraz, vörös téglapor, ami nagy fel-

hőkben szálldos keresztül a kihalt vidéken, egy szál ember, aki az omladékot döfködi,⁴³ egy vasúti megálló a semmi közepén, emberek, akik összeverődnek, és akikről, mint Böll írja, nem tudni, honnét termettek ott, mintha a halmokból nőttek volna ki, „láthatatlanul és hangtalanul, a semmiből támadtak, kísértetként, akiknek útjait és a célját homály fedi... csomagokkal és zsákokkal, dobozokkal és ládákkal”.⁴⁴ Menjünk velük vissza a városba, ahol élnek, utcák hosszú során át, amelyeken a csupaszra égett házfalak előtt az első emeletig tornyosulnak a törmelék-halmok. Embereket látunk, akik a szabadban kis tűzhelyeket építettek (mintha őserdőben volnának, írja Nossack⁴⁵), amin megfőzik ételüket vagy kifőzik ruhájukat. Falmaradványok közül felmeredező kályhacsövek, lopakodva terjedő füst, fejkendős öregasszony szeneslapáttal a kezében.⁴⁶ Valahogy így festhetett: a haza, 1945-ben. Stig Dagerman leírja a Ruhr-vidék egyik városában élő pincelakók életét: a rémes ételt, amit piszkos, aszott zöldségből meg gyanús húsdarabokból kotyvasztanak, leírja a füstöt, a hideget meg az éhséget, ami a föld alatti odúkban uralkodik, a köhögő gyerekeket, akiknek az elnyűtt cipőjébe befolyik a földön örökösen tócsában álló víz. Dagerman olyan osztálytermeket ír le, amelyekben a kitört ablaküvegek helyét palalapokkal szögezték be, és olyan sötét van, hogy a gyerekek nem bírják elolvasni a kapott szöveget. Hamburgban, mondja Dagerman, beszélt egy Schumann nevű úrral,

egy banktisztviselővel, aki már harmadik éve lakik a föld alatt. Ezeknek az embereknek egészen olyan fehér az arcuk, mint a halaké, amikor levegővételhez a felszínre jönnek.⁴⁷ Victor Gollancz, aki 1946 őszén másfél hónapon keresztül utazott ide-oda az angolok által megszállt területen, főleg Hamburgban, Düsseldorfban meg a Ruhr-vidéken, és beszámolók sorát írta az angol sajtó számára, pontos adatokkal szolgál az alultápláltságról, a hiánytünetekről, az éhségödmákról, a sorvadásról, a bőrfertőzésekről és a tébécés betegek számának ugrásszerű megemelkedéséről. Ő is szól a mély letargiáról, és a nagyvárosi lakosság akkoriban szembeszökő jellemzőjének tartja. „People drift about with such lassitude – írja – that you are

always in danger of running them down when you happen to be in a car.”⁴⁸ Gollancznak a leggyőzött országból küldött beszámolóí közül a legelképesztőbb talán a lábbelikről írt rövid glosszája („The Misery of Boots”), vagy talán nem is annyira maga a glossza, mint inkább a riportok könyvváltozatában hozzá mellékelte fényképanyag, amit a témába szemlátomást beszerelmesedett szerző 1946 őszén külön e célból készíttetett. Az ilyen képek, amelyeken igen konkrét formában jelenik meg a degenerálódás folyamata, kétségkívül hozzátartoznak a rombolás természetrajzához, ahogy azt Solly Zuckerman annak idején elképzelhette. Ugyanígy *Az angyal hallgatott* azon része is, ahol az elbeszélő észreveszi, hogy a pusztítás időpontja megállapítható a romhalmaz növényzetéről: „merő botanikai kérdés volt... Ez a romhalmaz itt pöre és kopár volt, csupa nyers kő, frissen hasadt faldarab... sehol egy árva fűszál; míg másutt már fák nőttek ki, bájos kis fácskák, hálósobákban és konyhákban.”⁴⁹ Helyenként Kölnben a háború végére már átalakult a romvidék a rajta sűrűn tenyésző zöldtől – „békés vidéki mélyutak” gyanánt kanyarogtak az utcák az új tájon. A manapság lopakodva terjedő katasztrófákkal ellentétben a tűzviharok, úgy látszik, nem befolyásolták károsan a természet regenerációs képességét. Bizony, Hamburgban 1943 őszén, néhány hónappal a nagy tűzvész után sok fa és bokor másodszor is kivirágzott, kivált a gesztenyefák meg az orgonabokrok.⁵⁰

Ha a Morgenthau-terv valóban megvalósul, vajon mennyi idő kellett volna, hogy erdő borítsa be az országban a romhalmazokat?

Ehelyett bámulatos gyorsasággal éledt újjá egy másik természeti jelenség, a társadalmi élet. Az emberek

ama képességét, hogy elfelejtsék, amit nem akarnak tudni, elnézzenek a fölött, ami a szemük előtt fekszik, ritkán tették jobban próbára, mint annak idején Németországban. Úgy döntenek, kezdetben merő pánikreakcióként, hogy úgy folytatnak mindent, mintha mi sem történt volna. Kluge beszámolója Halberstadt pusztulásáról a mozis Frau Schröder történetével kezdődik, aki a bombatalálat után rögtön megragadja a légólapátot, hogy „a romokat – lehetőleg még – a kétórás vetítés előtt eltakarítsa”.⁵¹ A pincében, ahol mindenféle megfőtt testrészeket talál, úgy tesz rendet, hogy hirtelenjében a mosófazékba rakja őket. Nossack arról tudósít, hogy a légítámadást követő néhány nap múlva Hamburgba visszatérve látott egy asszonyt, aki házában, „amely magányosan állt, érintetlenül a rommező közepén”, ablakot tisztított. „Azt hittük, örülten van dolgunk”, írja, majd így folytatja: „Ugyanezt éreztük, amikor azt láttuk, hogy gyerekek raknak rendbe és gereblyéznek föl egy kertet. Annyira fölfoghatatlan volt, hogy másoknak is elmeséltük, mint valami csodát. Egyik nap pedig egy teljesen érintetlen elővárosba jutottunk. Az emberek az erkélyen ültek, és kávéztak. Olyan volt, mint valami mozifilm, teljes képtelenség.”⁵² Nossack megrökönyödése onnét ered, hogy a dolgokat az érintett perspektívájából nézve szembeszökő számára a morális érzékenységnek már-már az embertelenséggel határos hiánya. Egy rovartelep lakóiról nem feltételezzük, hogy a szomszédos vár elpusztulásakor

gyászgörcsbe merevednének. Az emberi természettől azonban elvárnánk némi empátiát. Innen nézve a hamburgi erkélyen 1943 júliusában felidézett kispolgári szokásban volt valami rémisztően abszurd és botrányos, mint ahogy Grandville embernek öltözött állatai fogyasztották volna el késsel és villával egyik fajtársukat. Másfelől, a katasztrófák fölött elsikló hétköznapi tevékenységek, a sütemény megsütésétől kezdve egészen a magasabb szintű kulturális szertartásokig, az úgynevezett józan ész megőrzésének legbeváltabb és legtermészetesebb eszközei. Idetartozik az is, hogy milyen szerepet töltött be a zene a Harmadik Birodalom fejlődésében és összeomlásában. Valahányszor ki akarták emelni a pillanat komolyságát, felállt a nagyzenekar, és a rezsim azonosult a szimfonikus finálé kinyilatkoztató gesztusával. E tekintetben akkor sem változott semmi, amikor bombaszőnyeggel terítették be a német városokat. Alexander Kluge felidézi, hogy a Halberstadt elleni támadást megelőző estén a Radio Roma az *Aidá*-t közvetítette. „Édesapám hálósobájában ülünk egy barna fakészülék előtt, amelynek világító üvegén ott sorakoznak a külföldi adók, és hallgatjuk az eltorzított, titokzatos zenét, amely messziről, áttételesen, valami komoly dologra reflektál, amit apánk rövid német mondatokba foglal nekünk. Egy óraker a szerelmesek megfulladnak a sziklásírbán.”⁵³ A Darmstadt elleni, pusztító erejű támadás előestéjén, meséli az egyik túlélő, „a rádióban dalokat hallgattam,

Strauss varázslatos muzsikájának érzéki, rokokó világából”.⁵⁴ Nossack, akinek az üres hamburgi homlokzatok római kori diadalíveknek, romoknak vagy egy fantasztikus opera díszleteinek tűnnek, az egyik törmelékhalma tetejéről olyan pusztaságra néz le, ahonét már csak a Konventgarten kapuja emelkedik ki. Márciusban még hangversenyt hallgatott ott. „És egy vak énekesnő azt dalolta: »Die schwere Leidenszeit beginnt nun abermals.« Egyszerűen és határozottan állt a csemlalónak támaszkodva, élettelen szeme elnézett mindama csip-csup dolgok fölött, amelyekért már akkor reszkettünk, talán oda, ahová ezután jutottunk. És most már csak kőszivatag vett körül bennünket.”⁵⁵ A zenei élmény révén létrejövő kapcsolat a szélsőségesen profán és a szakrális között olyasmi, ami a pusztuláson túl is hatásos. „Dombvidék téglákból, alatta a betemetettek, fölött a csillagok; az utolsó, ami még mozog, a rengeteg patkány. Este *Iphigénia*” – jegyzi fel Max Frisch Berlinben.⁵⁶ Az egyik angol megfigyelő felidéz egy opera-előadást, amelyet közvetlenül a fegyverszünet után tartottak ugyanebben a városban. „In the midst of such shambles only the Germans – mondja némi kétélű csodálattal – could produce a magnificent full orchestra and a crowded house of music lovers.”⁵⁷ Ki vonhatná kétségbe, hogy a közönséget, amely csillogó szemmel hallgatta a zenét, hála töltötte el a megmenekülése miatt? De azért azt a kérdést is fel kell tennünk, vajon nem dagasztotta-e

keblét egyszersmind a perverz büszkeség is, amiért az emberiség történetében még senki sem játszott így, és senki sem bírt ki ennyit, mint a németek. Ennek krónikája Adrian Leverkühn német zeneszerző élettörténete, amelyet Zeitblom, a freisingi iskolamester a Santa Barbarában élő ülő ghost-writerének sugallatára papírra vet, miközben Dürer és Pirckheimer városa porig ég, és a közeli Münchent is eléri a végzet. „Részvevő olvasóim és barátaim – írja –, folytatom elbeszélésemet. Németország felett összecsapnak a pusztulás hullámai, városaink romjai közt hullán hízott patkányok tanyáznak...”⁵⁸ Thomas Mann a *Doktor Faustus*-ban átfogó történelmi bírálatot fogalmazott meg az egyre inkább apokaliptikus világértelmezésre hajló művészetről, és egyben bevallotta, hogy maga sem ártatlan ebben. A közönségből, amelynek ezt a regényt szánta, annak idején bizonyára kevesen értették meg a művet, túlságosan el voltak foglalva az alighogy kihúlt lánván tartott ünnepségekkel, és azzal is, hogy minden gyanútól tisztára mossák magukat. Az etika és esztétika kapcsolatának bonyolult kérdésében, amellyel Thomas Mann bajlódott, nem mélyedtek el. Pedig nagyon fontos lett volna, amint az a német városok lerombolásáról szóló csekély számú irodalmi átirat hiányosságaiból kitűnik.

Heinrich Böllön kívül, akinek *Az angyal hallgatott* című, komor romregényét negyven éven át nem vehette kézbe az irodalomszerető közönség, tulajdon-

4) képpen csak Hermann Kasack, Hans Erich Nossack és Peter de Mendelssohn volt az, aki a háború végén a városok lerombolásáról és a romos országban való túlélés témájáról írt. A három író annak idején közös érdeklődése kötötte össze. Kasack és Nossack rendszeres kapcsolatban állt egymással 1942-től fogva, a *Die Stadt hinter dem Strom* (Város a folyó mögött), illetve a *Nekya* írása közben, az angliai emigrációban élő Mendelssohn pedig, aki Németországba történő első hazatértekor, 1945-ben alig bírta felfogni a pusztítás mértékét, nyilván eme élménye miatt tartotta égetően aktuálisnak Kasack 1947-ben megjelenő művét. Még azon a nyáron lelkes könyvismertetőt írt róla, angol kiadót keresett hozzá, rögtön nekilátott ő maga a fordításának, és ez a hatás indította arra, hogy 1948-ban írni kezdje *Die Kathedrale* (A székesegyház) című regényét, amely Kasack és Nossack munkájához hasonlóan a totális pusztulás megragadására tett irodalmi kísérlet. A rengeteg feladat miatt azonban, amely a katonai kormányzat szolgálatában a német sajtó újrászervezésével megbízott Mendelssohn nyakába szakadt, az eredetileg angol nyelvű elbeszélés torzó maradt, és csak 1983-ban, Mendelssohn saját fordításában látott napvilágot befejezetlenül. A csoport kulcsfontosságú szövege kétségkívül a *Die Stadt hinter dem Strom*, amelynek annak idején korszakos jelentőséget tulajdonítottak, és amelyet sokáig a nemzetiszocialista rezsim örületével való végleges leszámolásnak tekintettek. „Egyetlen könyv-

nek köszönhetően – írta Nossack – ismét lett rangos német irodalom, olyan irodalom, amely itt keletkezett, a romjainkon termett.”⁵⁹ Az persze más kérdés, hogy Kasack fikciója milyen értelemben felelt meg az akkori német viszonyoknak, és hogy például mi a helyzet az ezekből a viszonyokból extrapolált filozófiájával. A folyó mögötti város, ahol az élet úgyszólván „a föld alatt zajlik”,⁶⁰ ábrázolásában egy szétvert állam jegyeit viseli magán. „A környező utcák házainak csak a homlokzatai meredeztek, úgyhogy ferdén fölpillantva az eget láthattuk a csupasz ablaksorokon át.”⁶¹ És az is érvekkel támasztható alá, hogy a lakosság e köztes világban élt „élettelen élet”-ének leírását az 1943 és 1947 közötti idők valós gazdasági és társadalmi helyzete ihlette.⁶² Sehol egy jármű, a járókelők közönyösen kószálnak a romos utcákon, „mintha már nem is érzékelnék a környezet vigasztalanságát... Másokat a rendeltetésüket veszített, beomlott lakhelyeken láthattunk, amint betemetett háztartási eszközök maradványai után kutatnak, itt egy darab bádogot vagy drótot vesznek föl a cserépek közül, ott némi fatörmelékot szednek össze az oldaltáskájukba, amely növénygyűjtő dobozra hasonlít leginkább.”⁶³ A fedetlen vásárcsarnokokban különféle kacatokat kínálnak szűkre szabott választékban. „Emitt egy-két kabát és nadrág volt kiterítve, ezüst csattal záródó övek, nyakkendők és tarka kendők, amott mindenféle cipő meg csizma volt összegyűjtve, gyakran meglehetősen kétéves állapotú. Másutt különböző

méretű, gyűrött öltönyök lógtak fogasokon, letűnt idők népviseleti szoknyái és parasztujjai, köztük stop-polt harisnyák, zoknik és foltozott ingek, kalapok és szatyrok kusza összevisszaságban.”⁶⁴ Ám a beszűkült élelmiszer-piaci és gazdasági viszonyok, amelyek az elbeszélés empirikus alapját képezve az ilyen részekben kézzelfoghatóvá válnak, nem állnak össze a romos világot ábrázoló, átfogó képpé, pusztá díszletelemek maradnak a maga nyers mivoltában a leírásnak ellenszegülő valóság mitizálásának felsőbbrendű tervében. Ennek megfelelően a bombázó flották is valóságon túli dolgokként jelennek meg. „Mintha csak a kegyetlen pusztításban a démoni erőkn is túltevő Indra sugallatára történe, úgy szálltak föl a halál kirajzó hírnői, hogy minden eddigénél százszorta nagyobb erővel döntsék le embergyilkoló háborúkban a nagy városok csarnokait és házait, apokaliptikus ütések és csapásokat mérve rájuk.”⁶⁵ Zöld álarcot viselő alakok, egy titkos szekta áporodott gázszagot árasztó, talán a légerekben meggyilkoltakat jelképezni hivatott tagjai allegorikusan túlrajzolva szállnak vitába a hatalom szalmabábjával, akik óriásira felfuvalkodva istenkáromló uralmat hirdetnek, míg össze nem omlanak üres egyenruha-hüvelyként, pokoli büzt hagyva maguk után. Ezt a már-már syberbergi rendezést, amely az expresszionista képzelet legkétesebb zugaiból eredeztethető, a regény zárórészében az értelmetlenség értelemmel való megtöltésének kísérlete

koronázza, amelynek során a kasacki holtak birodalmának rangidős gondolkodója felhívja rá a figyelmet: „A harminchárom beavatott már hosszabb ideje arra összpontosítja minden erejét, hogy az újjászületések menete számára megnyissa és kitágítsa az ázsiai térség régóta elzárt régióját, és szemmel láthatóan fokozódnak azon erőfeszítéseik, hogy a szellemi és fizikai feltámadás számára a Nyugat körét is hozzáférhetővé tegyék. Ez a mindeddig csak lassan és szórványosan létrejövő kicserélődés az ázsiai és az európai létjavak között jól kiolvasható a jelenségek egész sorából.”⁶⁶ A Kasack regényében a legfőbb bölcsességet képviselő Mágus mester további magyarázataiból azután kiderül, hogy a milliószoros halálnak azért kellett ilyen mértéktelen módon bekövetkeznie, „hogy helyet csináljanak a sokasodó újjászületők számára. Rengeteg embert szólítottak el időnek előtte, hogy időben feltámadhassanak vetésként, apokrif újszülöttként egy eddig elzárt élettérben.” Az efféle, Kasack eposzában nem ritka részek szó- és fogalomhasználata ijesztően pontosan mutatja, hogy a belső emigrációban élők állítólagos titkos nyelve⁶⁷ és a fasiszta gondolatvilág kódja messzemenően megegyezett. Mai olvasóként nehéz végignézni, hogyan siklik el Kasack, kora stílusával teljes összhangban, az álhumanista és távol-keleti filozofálgatással és a rengeteg szimbolikus sallang alkalmazásával a kollektív katasztrófa példátlan valósága fölött, és hogyan sorolja saját magát regénye egész felépítése

folytán azon tisztán szellemi emberek körébe, akik a folyó mögötti városban levéltárosként öröködnék az emberiség emlékezete fölött. Nossack sem tud ellenállni a *Nekyia*-ban annak a csábításnak, hogy korának valóságos retteneteit absztrakciós kunszttal és metafizikai szemfényvesztéssel rejtse el. A *Nekyia*, akárcsak a *Die Stadt hinter dem Strom*, egy holtak birodalmába tett utazásról számol be, és akárcsak Kasacknál, itt is vannak tanítók, mentorok, mesterek, ősapák meg ősanák, valamint nagyon sok a patriarchális fegyelem, és nagyon sok a születés előtti sötétség. Tehát a pedagogizáló német vidék mélyén járunk, amely Goethe idealista látomásától *A szövetség csillagá*-n át egészen Stauffenbergig terjed, meg Himmlerig. Ha az állam előtt és fölött álló, titkos tudást őrző elitnek ezt a modelljét a társadalmi gyakorlatban elszenvedett hitelvesztése ellenére újra előveszik, csak hogy a teljes megsemmisítés nincstelenné vált túlélői előtt valami fényt gyűjtsanak az átéltek feltételezett metafizikai értelmét megvilágítandó, akkor ez az egyes írók tudatán messze túlmutató, olyan mély ideológiai megrögzöttségre vall, amit csak a valósággal való szakadatlan szembenézéssel lehet ellensúlyozni.

Nossacknak elvitathatatlan érdeme, hogy filozófiai emelkedettségre és hamis transzcendenciára való hajlama ellenére ő volt az egyetlen olyan író, aki annak idején megpróbálta lehetőleg kendőzetlenül leírni, amit ténylegesen látott. Még ha a Hamburg pusztu-

lásáról szóló beszámolójában időnként felülkerekedik is a végzetszerűség retorikája, amikor arról beszél: az ember képe megszentelődött, hogy átjárja az örökkévalóság;⁶⁸ és még ha a dolgok végül mesés-allegorikus fordulatot vesznek is, összességében elsősorban mégiscsak a tényszerűség a lényeg a számára, az évszak és az időjárás, a megfigyelő nézőpontja, a közelgő repülőraj motorhangja, a tűz látóhatárt megvilágító, vörös fénye, a városból elmenekültek fizikai és lelkiállapota, a kiégett kulisszák, a kémények, amelyek különös módon állva maradtak, a mosott ruha, ami a konyhaablak előtti állványon szárad, a szakadt függöny, ami egy üres verandáról lengedez, a nappali szoba díványa, rajta horgolt terítővel, és a számolatlan egyéb, örökre elveszett dolog, meg a törmelék, ami betemette, és az iszonyatos új élet, ami megmozdul alatta, és az emberek hirtelen támadt vágyakozása a parfüm után. Az erkölcsi imperatívusz, hogy legalább *egyvalaki* leírja, mi történt azon a júniusi éjjelen Hamburgban, a művészségről való nagymértékű lemondással jár együtt. A beszámoló szenvedélymentes, mintha valami „ősidőkben történt, rettenetes dologról” szólna.⁶⁹ Ebben a bombabiztos pincében emberek egész csoportja sült meg, mert beragadtak az ajtók, és a szomszédos helyiségekben tárolt szén kigyulladt. Így történt. „Mind a pince közepére menekültek a forró falak mellől. Ott találtak rájuk összezsúfolódva. Föl voltak puffadva a hőségtől.”⁷⁰ A hang, amelyen a beszámoló

szól, a tragédia hírvivőjének a hangja. Nossack tudja, hogy az efféle hírek hozóját nemegyszer föl szokták akasztani. A Hamburg pusztulásáról szóló feljegyzésbe példázat épül egy emberről, aki kitart amellet, hogy el kell mondania, mi történt, és hallgatói agyonverik, mert halálos hideget áraszt. Azok, akik képesek megőrizni metafizikai érzéküket a pusztításban, elkerülik ezt a szégyenletes sorsot. Az ő dolguk nem olyan veszélyes, mint a tényleges emlékezés. Elias Canetti egyik tanulmányában, amelyet a hirosimai Hacsija doktornak szentelt, arra a kérdésre, hogy mit jelent vajon egy ekkora méretű katasztrófát túlélni, azt válaszolja, hogy ezt csak egy olyan szövegből lehet megtudni, amelyet a Hacsija doktor feljegyzéséhez hasonló pontosság és felelősségtudat jellemez. „Ha volna értelme azon elmélkedni – írja Canetti –, hogy milyen jellegű irodalom az, amire ma feltétlenül szükség van, egy gondolkodó és látó ember számára feltétlenül szükség van, akkor ez az.”⁷¹ Ugyanez mondható el Nossack Hamburg pusztulásáról szóló, még saját munkásságán belül is egyedülálló beszámolójáról. Az igazság eszménye, amelyen ez a – legalábbis hosszú részeken keresztül – teljesen őszinte tárgyilagosság alapul, a totális megsemmisítést követően az egyetlen legitim módja az irodalom folytatásának. Megfordítva pedig, a megsemmisített világ romjaiból esztétikai vagy álesztétikai hatást meríteni olyasmi, ami megfosztja létjogosultságától az irodalmat.

Nehezen felülmúlható példája ennek Peter de Mendelssohn (mondhatni, hála istennek) sokáig kiadatlanul maradt, és figyelemre megjelenése után is alig méltatott, *Die Kathedrale* című töredéke, amelyben hosszú oldalakon át sorjáznak a kínosnál kínosabb részletek. Az írás azzal kezdődik, hogy Torstenson, a történet hőse, egy súlyos légítámadást követő reggel feljön a betemetődött pincéből. „Izzadt, az ér lüktetett a halántékán. Az istenit, gondolta, hát ez borzasztó; már nem vagyok fiatal; öt-tíz évvel ezelőtt még meg se kottyant volna ez; de most negyvenegy éves vagyok, egészséges, jó kondíciójú és szinte sértetlen; miközben az egész világ mintha halott volna köröttem, és reszketnek a kezeim, rogyadoznak a térdeim, és teljes erőmre szükség van ahhoz, hogy kiássam magam ebből a törmelékhalomból. Valóban, mintha mindenki meghalt volna körötte; teljes volt a csönd; kiáltott néhányszor, hogy van-e ott valaki, de nem jött válasz a sötétből.”⁷² Ebben a nyelvtani hibákkal terhelt, rossz epigonstílusban folytatja aztán, azt sem mulasztva el, hogy mindenféle szörnyűséget idézzon fel, úgyszólván bizonyítandó, hogy nem habozik ábrázolni a pusztítást a maga drasztikus mivoltában. Természetesen eközben is szörnyen melodramatikus marad. Torstenson „egy öregasszony fejét látja, ferdén és eltorzulva a törött ablakkeretbe szorulva”,⁷³ és attól fél, szöges csizmája a sötétben „megcsúszhat egy szétroncsolt női mell elillanó melegén”. Torstenson fél, Torstenson látja, Torstenson

gondolta, úgy érezte, nem volt biztos benne, úgy becsülte, vitatkozott magával, nem volt hajlandó – ebből a dőcögő regénymechanizmus által úgy-ahogy fenntartott egomán perspektívából kell egy olyan cselekményt követnünk, amelynek triviális formája azokra a forгатókönyvekre hajaz, amelyeket Thea von Harbou írt Fritz Lang számára, egész pontosan: a *Metropolisz* megaprodukció szkriptjére. Mendelssohn regényének egyik legfőbb témája a műszaki ember felfuvalkodottsága. Fiatal mérnökként Torstenson tervezte – a párhuzamok Heinrich Tessenow-val és sztártanítványával, Albert Speerrel a szerző cáfolatai ellenére sem egészen véletlenek – azt a hatalmas katedrális, amely egyetlen épületként áll még a romok között. A történet másik szála az erotika. Torstenson Karenát keresi, első szerelmét, a sírásó gyönyörű lányát, aki valószínűleg betemetve fekszik a romok alatt. Karena, akárcsak a *Metropolisz* Mariája, olyan szent, akit megrontott az uralkodó hatalom. Torstenson felidézi első találkozásukat a könyvkereskedő Kafkánál, akinek a lakása, akárcsak Lang filmjében a varázsló Rotwangé, egy rozzant, könyvekkel és csapóajtókkal teli házban van. Azon a téli estén, emlékezik vissza Torstenson, Karena csuklyát viselt, amely belülről mintha lángolt volna. „A vörös bélésanyag és az aranyló hajtincsek az orcáján tűzkoszorúvá olvadtak össze, keretbe foglalva az arcát, amely csöndes és rezdületlen maradt, és mint ha még félénken mosolygott is volna.”⁷⁴ Kétségtelenül

a katakombák szent Mariájának másolata ez, aki később robotnővé átalakulva Federsenékné, Metropolisz urainak szolgálatába lép. Karena hasonló árulást követ el, amikor az új diktátor, Grossenass oldalára áll, miután Torstenson emigrál. A történet vége Mendelssohn szándéka szerint az lett volna, hogy Torstenson a romok elszállításához használt egyik uszályon kimegy a tengerre, és ott, miközben a törmelék lesüllyed a mélybe, megpillantja az egész várost a tenger fenekén, épen és érintetlenül, egyfajta második Atlantiszként. „Minden, ami odafönt elpusztult, sértetlenül áll itt, és minden, ami odafönt áll még, legelsősorban a katedrális, hiányzik idelent.”⁷⁵ Torstenson leereszkedik egy vízlépcsőn az elsüllyedt városba, ott letartóztatják, és bíróság előtt kell számot adnia életéről – ez is teljesen Thea von Harbou ízlését idéző fantasztikus látomás. A tömegek koreográfiája, a győztes seregek fölvonulása a lerombolt városban, a túlélő lakosok bevonulása a katedrálisba, mindez ugyanúgy magán viseli a Lang/Harbou márkajelzést, mint a cselekmény sokszoros összesűrítése minden irodalmi illetet megsértő giccsé. Torstenson, aki mellé mindjárt a regény elején odaszegődik egy szüleit elvesztett fiú, nem sokra rá egy büntetőtáborból menekült tizenhét éves lányra akad. Amikor először állnak egymással szemközt a katedrális lépcsőjén „éles napfényben”, a lány kétényének cafatai lecsúsznak a válláról, és Torstenson, mint olvassuk, „szenvtelen alapossággal” végigméri.

„Koszor, gondozatlan, kékze-zöldre vert lány volt, fekete, bozontos hajjal, de fiatal karcsúságában és hajlékonyságában olyan szép, akár az ókor ligeteiből kilépett istennő.”⁷⁶ S minő egybeesés, később kiderül, hogy Aphrodite Homeriades a neve, és (külön pikantéria!) Szalonikiből való görög zsidó. Torstenson, aki először eljátszik a gondolattal, hogy maga feküdjék le ezzel a ritka szépséggel, végül, egy békülési jelenetben, a német fiúnak engedi át a lányt, hogy az megtanulja rajta az élet titkát, és ez is a *Metropolisz* egyik záróképét idézi, amelyet egy hatalmas katedrális kapuja előtt vettek föl. Nem könnyű összefoglalni, mi mindent talál föl az olvasónak (azt kell gondolnunk, hogy a legjobb szándéktól vezérelve) Mendelssohn érzékiségéből és mélynémet faji giccsből. Mindenesetre a lerombolt város Mendelssohn-féle, gátlástalan fikcióba oltása épp az ellenkezője annak a prózai józanságnak, amire Nossack *A pusztulás* legjobb részeiben törekedett. Míg Nossacknak sikerül a Gomorra-hadművet borzalmait szándékos visszafogottsággal megközelítenie, addig Mendelssohn több mint kétszáz oldalon keresztül vakon átadja magát a ponyvának.

A rombolás valóságának egészen másfajta, de hasonlóan aggályos irodalmi feldolgozásával találkozunk Arno Schmidt *Aus dem Leben eines Fauns* (Egy faun életéből) című, 1953-ban megjelent kisregényének végén. Nem szép dolog ujjal mutogatni olyan írók tévedéseire, akikből később nagy tiszteletben álló akadé-

miaelnökök lettek, és talán még ennél is nagyobb illetenség a megalkuvást nem ismerő bargfeldi szómágus híret kikezdeni. Mindennek ellenére úgy hiszem, mégiscsak szabad megkérdőjeleznem azt a dinamikus nyelvi akcionizmust, amivel Schmidt a légitámadás színjátékát megrendezi. Nyilvánvalóan az az író szándéka, hogy a rombolás örvényét a sarkából kifordított nyelv révén is valahogy érzékeltesse, de egy olyan rész elolvasva, mint az itt következő, én legalábbis sehol sem látom azt, amiről állítólag szó van: az életet a szét hullás szörnyű pillanatában. „Betemetődött spiritusztartály szabadította ki magát, felkunkorodott, mint a máriaüveg forró kézben, és beleolvadt egy *Halemau-mauha* (amiből tűzpatakok ömlöttek: egy rendőr rémületen útját állta a jobb oldalnak, és szolgálatteljesítés közben gőzzé vált). Kövér köd egyenesedett fel a raktár mellett, felfújta gömbölyű hasát, és egy tortafej böffentett föl, torokhangon fölnevetett: nédd má!, és dülva-fülva összezsomózta kezét-lábát, zsírfarával ide-oda fordult, és forró vascsövek egész nyalábjait fíngta ki, véget nem érőn, a nagy mesternő, hogy a bokrok csak úgy pukedliztek és pusmogtak előtte.”⁷⁷ Semmit nem látok abból, amit leír, mindig csak az író van a szemem előtt, aki buzgón és egyszersmind makacsul hajol lingvisztikai lombfűrész munkája fölé. A hobbibarkács sajátja, hogy az egyszer kialakított eljárás alapján mindig ugyanazt a terméket gyártja, és Schmidt is tántoríthatatlanul megmarad, még ebben a

szélsőséges esetben is, ugyanannál a kaptafánál: a körvonalak kaleidoszkópszerű felbontása, a természet antropomorf víziója, máriaüveg a cédulás dobozból, egy-két lexikai ritkaság, groteszkség és metaforikusság, viceség és hangfestés, durvaság és finomság, erőszak, provokáció és lárma. Nem hinném, hogy a rombolás pillanatáról szóló Schmidt-féle ujjgyakorlattal szembeni ellenérzésem alapvetően formai és nyelvi konzervativizmusomból fakadna, mert ezzel az etüddel ellenében azokat a szaggatott feljegyzéseket, amelyeket Hubert Fichte *Detlevs Imitationen „Grünspan”* (Detlev „Grünspan”-imitációi) című regényében Jäcki a Hamburg elleni támadással kapcsolatos kutatásai során készít, irodalmi módszerét tekintve teljesen helyénvalónak találom, elsősorban alighanem azért, mert nem absztrakt-imaginárius, hanem konkrét-dokumentarista jellegűek. A dokumentarista irodalom, amelynek egyik korai előfutára *A pusztulás*, voltaképpen az a terület, ahol a német háború utáni irodalom először tér magához, és komolyan elkezd tanulmányozni a hagyományos esztétikával összeegyeztethetetlen anyagot. 1968-at írunk, ez a Hamburg elleni támadás huszonötödik évfordulója. Jäcki az eppendorfi orvosi könyvtárban talál egy 1948-ban kiadott kis kötetet, amelynek birssárga lapjai még a pénzreform előtti időből valók. Címe: *A Hamburg ellen 1943 és 1945 között folytatott támadások alkalmával végzett patológiai-anatómiai vizsgálatok eredményei. Harminc ábrával és tizenegy képtáblával.*

A parkban – „Hideg szél az orgonásnál. Háttérben ki nyitható ágy, bögre, vizelde, az Alster-parti meleg terepe éjjel” – Jäcki belelapoz a kölcsönzött könyvbe: „b. A zsugorhulla autopsiája. A feldolgozás tárgyát tehát összezsugorodott, mellékjelenségként kisebb-nagyobb mértékben oszlásnak indult hullák képezték. E zsugorhullák boncolásánál szike és olló nem jöhetett szóba. Első feladatként a ruházatot kellett eltávolítani, ami a tetem rendkívüli merevsége miatt rendszerint csak vágással vagy szakítással és az egyes testrészek felsértésével volt elvégezhető. A fejeket és a végtagokat az ízületek szárazságától függően rendszerint egyszerűen le lehetett törni, ha a kiemelés és a szállítás során egyáltalán még egyben maradtak a testtel. Ha a testüregek a tetők beomlása során még nem tárultak volna fel, csontollóra vagy fűrészre volt szükség a megkeményedett bőr átvágásához. A belső szervek megkeményedése és összezsugorodása megnehezítette a szike használatát; az egyes szerveket, kiváltképp a mellkasiakat a tracheával, az aortával és a carotisekkel, a rekeszizmokkal, a májjal és a vesékkal sokszor összefüggő egészként lehetett kitörni. Az autolízis előrehaladott fázisában lévő vagy a hőhatástól teljesen megkeményedett szerveket többnyire nehéz volt szikével elvágni; az oszladozó, lágy-kemény, agyagszerű, ragacsos vagy korhadozó-töredező szöveteket vagy szervmaradványokat széttörték, szétszakították, szétmorzszolták vagy szétszedgették.”⁷⁸ Itt, a tűzviharban mumifikálódott

test újbóli megsemmisítésének szakszerű leírásában olyan valóságra derül fény, amelyről Schmidt lingvisztikai radikalizmusa mit sem tud. Amit Schmidt művi nyelvezete elfed, élénk tárul az iszonyat szakembereinek nyelvezetében, akik zavartalanul és minden gátlás nélkül végzik a dolgukat, talán azért, gondolja magában Jäcki, mert egy-két virágcserepre számítanak a katasztrófa mentén. Ez a dokumentum, amit egy bizonyos dr. Siegfried Gräff bocsátott a tudomány rendelkezésére, betekintést nyújt az olyan lélek mélységeibe, amely mindennel szemben fel van vértézve. Az ilyen hiteles, minden fikciót elhalványító leletek felvilágosító ereje jellemzi Alexander Klugénak a kollektív létünk szemétlerakó helyein folytatott régészeti feltáró munkáját is. A Halberstadt elleni légítámadásról szóló írása azon a ponton indul, amikor a Capitol filmszínház évek óta bejáratott műsormenetét, amely szerint ezen az április 8-án a *Hazatérés* című film következett volna Paula Wesselyvel és Attila Hörbigerrel a főszerepben, keresztülhúzza a rombolás fölébe rendelt műsora, és Schraderné, a nagy tapasztalattal rendelkező moziakalmazott megpróbálja még a délután két órás előadás kezdete előtt eltakarítani a romokat. A szövegrész kvázi humorossága, amire egyszer utaltam már, a katasztrófa aktív és passzív cselekvési területe közötti óriási szakadékból, illetve Schraderné reflexszerű reakciójának inadekvát voltából adódik, aki számára „a filmszínház jobb felének romba dőlése nem állt logikai vagy dra-

maturgiai kapcsolatban az előadott filmmel”.⁷⁹ Hasonlóan irracionálisnak tűnik annak a katonai századnak a munkája, amelyet arra utasítanak, hogy ásson ki „száz, részint csúnyán összeroncsolódott hullát a földből, illetve felismerhető mélyedésekből”⁸⁰, és osztályozza őket anélkül, hogy tudná, mi célt szolgál „ez a munkafolyamat” az adott körülmények között. Az ismeretlen fényképész, aki az őt megállító katonai járőrnek azt mondja, „meg akarta örökíteni az égő várost, a szülővárosát a szerencsétlenség pillanatában”,⁸¹ Schradernéhoz hasonlóan a szakmai ösztönére hallgat, és csak azért nem hat abszurdnak a szándéka, hogy a véget is dokumentálja, mert a képei, amelyeket Kluge belevett a szövegébe, ránk maradtak, holott ez mindabból, amit akkor ő előre láthatott, aligha volt várható. A két toronybeli megfigyelő, Arnoldné és Zackené összecsukható székkal, zseblámpával, termosszal, uzsonnával, látcsővel és rádióadóval felszerelve még akkor is kisiskolás módra teszi a jelentést, amikor már a torony is inogni kezd, és tüzet fog a faburkolat. Arnoldné életét egy romhalmaz alatt fejezi be, amelyet egy harang koronáz, Zackené pedig combnyaktöréssel fekszik órák hosszat, míg a Martiniplan házaiból menekülők meg nem mentik. „A Paripához” címzett fogadóban mulatozó násznépet, társadalmi különbségeikkel és ellenségeskedéseikkel egyetemben – a völgény vagyonos kölni családból származik, a mennyasszony halberstadti, alacsonyabb néprétegből –, már tizenkét

perccel a riadó után maguk alá temetik a romok. Ezek és a szöveget alkotó hasonló történetek jól mutatják, hogy az érintett egyének és csoportok a katasztrófa pillanatában nem képesek a veszély valós mértékét felmérni, és nem bírnak a számukra előírt szereptől eltérni. Mivel a katasztrófa felgyorsuló fejleményei közepette, mint Kluge hangsúlyozza, az objektív idő és „az idő érzékszervi feldolgozása” divergál, a halberstadtiak csak „másnap eszükkel” lettek volna képesek „használatos szükségintézkedéseket kigondolni”.⁸² Ez azonban nem jelenti azt Kluge számára, hogy az ilyen katasztrófák történetének retrospektív vizsgálata eleve hiábavaló volna. Az utólag végbemenő tanulási folyamat – és ez adja Kluge harminc évvel az események után összeállított szövegének létjogosultságát – az egyetlen lehetőség arra, hogy az emberek lelkében mocorgó vágyakat egy olyan jövő előkészítése felé terelje, amelyet az elfojtott tapasztalatból fakadó félelem még nem foglalt el. Ilyesmi lebeg Gerda Baethe tanítónő szeme előtt, akivel Kluge szövegében találkozunk. Persze, jegyzi meg Kluge, az ilyen „alulról jövő stratégia” megvalósításához, amit Gerda a fejében forgat, „1918-tól kezdve, húsz éven át, hetvenezer eltökélt, Gerda-féle tanítónak kellett volna keményen dolgoznia a háborúban részt vevő összes országban”.⁸³ Az a perspektíva, amely itt a történelem adott körülmények közt lehetséges másfajta alakulását illetően feltárul, ironikus színezte ellenére is komolynak szánt felhívás egy min-

den valószínűség-számítást meghazudtoló jövő felépítésére. Kluge részletes leírása az állandóan magunkkal cipelt és állandóan meghatványozódó történelmi hibák miatt előre programozott szerencsétlenség társadalmi megszervezéséről sugallja azt, hogy az általunk folyton-folyvást kiváltott katasztrófák helyes megértése a boldogság társadalmi megszervezésének első feltétele. Ugyanakkor aligha tagadhatjuk, hogy a tervszerű rombolás, amit Kluge az ipari termelőviszonyok fejlődésére vezet vissza, már nem igazolja a remény elvét. A légi háború stratégiájának kialakulása a maga hallatlan komplexitásában; a bombázók legénységének „a légi háború tanult hivatalnokaivá”⁸⁴ történő szakmai kiképzése; annak a pszichológiai problémának a megoldása, hogy miként lehet ébren tartani a legénység feladat iránti érdeklődését funkciója elvontsága ellenére is; az a kérdés, hogyan biztosítható egy olyan bevetési ciklus zavartalansága, amelynek során „kétszáz közepes ipari létesítmény”⁸⁵ repül egy város felé, és hogy miként oldható meg műszakilag, hogy a bombák futótűzet és tűzvihart váltsanak ki – mindezen szempontok, melyeket Kluge a szervezők nézőpontjából vizsgál, azt mutatják, hogy annyi intelligenciát, tőkét és munkaerőt fektettek a rombolás megtervezésébe, hogy annak az összegződő potenciál nyomására meg kellett történnie. A fejlemények visszafordíthatatlanságát bizonyítja Kunzert halberstadti újságíró 1952-ben keltezett, a 8. amerikai légiflotta dandártábornokával, Fre-

derick L. Andersonnal készített interjúja, amelyet Kluge beemelt a szövegébe, és amelyben Anderson katonai szempontból kitér arra a kérdésre, hogy ha még időben kitűztek volna egy hat lepedőből készített fehér zászlót a Szent Márton-templom tornyaira, elháríthaták volna-e a város ellen intézett támadást. Anderson magyarázata egy olyan kijelentésben tetőzik, amelyben felvillan a racionális érvelés lényegi irracionalitása. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a fedélzetén lévő minden bomba végső soron „értékes áru”. „Ilyesmit gyakorlatilag nem lehet ledobni a hegyekre vagy a nyílt mezőkre, miután odahaza nagy munkaráfordítással legyártották.”⁸⁶ A romba dőlt város tehát, ahogyan eléink tárul a képen, amelyet Kluge a szövegbe illesztett, azon fölérendelt termelési kényszereknek a következménye, amelyek alól az egyéni felelősök és a csoportok

legjobb szándékuk ellenére sem vonhatják ki magukat. A kép aláírásaként ez a Marx-idézet olvasható: „Látjuk, hogy az *ipar* története és az *ipar* létrejött tárgyi létezése az emberi lényegi erők *nyitott* könyve, az érzékileg előttük levő emberi *lélektan*...” (Kiemelés Klugétól)⁸⁷ Az *ipar* története mint az emberi gondolkodás és érzékelés *nyitott* könyve – vajon egyáltalán fenntartható-e a materialista ismeretelmélet vagy bármiféle ismeretelmélet ilyen rombolás után, és nem inkább azt példázza-e megcáfolhatatlanul, hogy a jóformán a kezünk közt kialakuló, majd látszólag váratlanul kirobbanó katasztrófák egyfajta kísérletképpen előrevetítik azt a pontot, amikor az oly sokáig autonómnak hitt történelmünkben visszasüllyedünk a természet történetébe? „(A nap »ránehezedik« a »városra«, minthogy alig van árnyék.) A törmelék borította telkeken és a romvilágban eltűnt utcákon néhány nap alatt kitaposott ösvények jelennek meg, amelyek lazán követik a korábbi úthálózatot. Feltűnő a romvidék fölött honoló csönd. Az eseménytelenség csalóka, mert a pincékben még égnek a tüzek, amelyek szénpincéről szénpincére terjednek tovább a föld alatt. Sok a rovar. A város egyes részei bűzlenek. A hullakereső csapatok teszik a dolgukat. Szúrós, »csöndes« égésszag ül a városon, és pár nap múlva »megszokottá« válik.” Kluge itt szó szerinti és átvitt értelemben is felülről néz le a rombolás mezejére. Az az ironikus csodálkozás, amellyel számba veszi a dolgokat, lehetővé teszi számára a felismeréshez elen-

gedhetetlen távolságtartást. Ennek ellenére még benne, az írók közül a legfelvilágosultabban is él a gyanú, hogy nem vagyunk képesek az általunk okozott szerencsétlenségből tanulni, hanem egyre csak makacsul meggyünk előre a kitaposott ösvényeken, amelyek lazán követik a korábbi úthálózatot. Kluge lerombolt szülővárosára vetett tekintete ezért, minden intellektuális következetessége ellenére, egyszersmind a történelem angyalának iszonyattól megmerevedett tekintete is, amelyről Walter Benjamin azt mondja, hogy tágra nyílt szemével „egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.”⁸⁸

III

A zürichi előadások által kiváltott reakciók utóiratért kiáltanak. Amit Zürichben előadtam, azt nem tartottam többnek különböző megfigyelések, anyagok és tézisek lezáratlan gyűjteményénél, és úgy gondoltam, hogy még sok helyen kiegészítésre és javításra szorul. Mindenekelőtt arra számítottam, hogy az állításomat, miszerint a német városoknak a második világháború utolsó éveiben történt lerombolása nem kapott helyet az újonnan formálódó nemzet tudatában, megcáfolják majd olyan példákra hivatkozva, amelyek elkerülték a figyelmemet. Nos, nem így történt. Mindaz, amit levelek tucatjaiban tudattak velem, csak megerősített ama véleményemben, hogy az utókor az írók tanúságára hagyatkozva aligha tudna képet alkotni magának a légi háborúval Németországra szakadó katasztrófa természetéről és következményeiről. Persze van egy-két erre vonatkozó szöveg, ám az irodalomban elmondottak sem mennyiségi, sem pedig minőségi tekintetben nem

állnak arányban az akkori idők szélsőséges kollektív tapasztalataival. Az az annak idején, úgy gondolnánk, észrevehetetlennek igazán nem mondható és Németország fiziognómiáját mindmáig meghatározó tény, hogy az ország csaknem valamennyi nagyobb és számos kisebb városát lerombolták, az 1945 után született művekben elhallgatásként, kihagyásként jelenik meg, és ugyanez jellemző a diskurzus más területeire is, a családi beszélgetéstől a történetírásig. Furcsának tartom, hogy a német történészcéh, amely köztudottan a legszorgalmasabbak közé tartozik, erről a témáról, amennyire én látom, eddig még nem tett le az asztalra átfogó vagy akár csak alapvető tanulmányt. Egyedül Jörg Friedrich hadtörténész foglalkozott behatóbban a szövetségesek rombolási stratégiájának kialakulásával és következményeivel *Das Gesetz des Krieges*⁸⁹ (A háború törvénye) című munkájának nyolcadik fejezetében. Fejtegetései azonban jellemző módon messze nem kaptak akkora figyelmet, amekkorát érdemelték volna. Az évek során számomra egyre világosabbá váló, botrányos hiány kapcsán eszembe jutott: úgy nőttem fel, hogy közben azt éreztem, valamit eltitkolnak előlem, odahaza és az iskolában, de még a német írók is, akiknek könyveit abban a reményben olvastam el, hogy megtudhatok belőlük valamit arról, mi csoda szörnyűségek bújnak meg saját életem hátterében.

Gyermekkoromat és fiatalságomat az úgynevezett harci cselekmények következményeitől javarészt megkímélt területen, az Alpok északi peremén töltöttem.

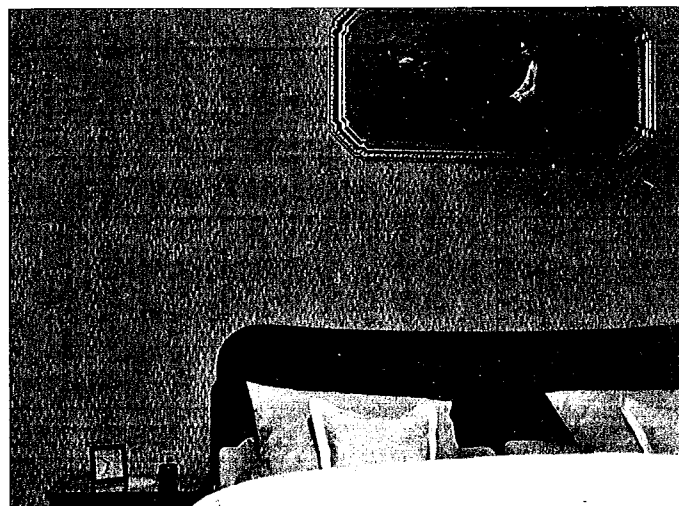
Viel hat uns der Krieg genommen, doch uns blieb – unberührt und blühend wie eh und je – unsere herrliche Heimatlandschaft.

Und allmählich schritten wir wieder – begleitet vom Lachen unserer Kinder – in eine hoffnungsfrohe Zukunft.

A háború végén épp egyéves voltam, úgyhogy nemigen maradhattak bennem valós eseményeken alapuló benyomások a rombolás idejéből. Mégis mindmáig az az érzésem, a háborút ábrázoló fényképeket vagy dokumentumfilmeket nézve, mintha, mondhatni, a háborúból származnék, és mintha ezekről az át sem élt borzalmakról olyan árnyék vetülne rám, amely alól sosem tudok majd igazán előkecmeregni. Egy ünnepi kiadványban Sonthofen mezőváros történetéről, amelyet 1963-ban, városi rangra emelése alkalmából adtak ki, ez áll: „Sok mindentől megfosztott bennünket a háború, de megmaradt nekünk, érintetlenül és ma is oly virágzón, akárcsak régen, gyönyörű szülőföldünk.”⁹⁰ Amikor elolvasom ezt a mondatot, szemem előtt öszszemosódnak a földutak, ártéri ligetek és hegyi rétek képei a pusztítás képeivel, és perverz módon az utóbbiak, nem pedig a teljesen irreálissá vált kisgyermekkori idillek azok, amik valamiféle szülőföldérzetet keltenek bennem, talán azért, mert első éveim erősebb, fölébük rendelt valóságát képviselik. Ma már tudom, hogy annak idején, amikor a Seefelder-ház erkélyén az úgynevezett szobakocsiban feküdtem, és fölpislogtam a kék-fehér égre, Európában mindenütt füstgomolyok szálltak: a visszavonulás közben vívott csaták fölött keleten és nyugaton, a német városok romjai fölött meg a lágerek fölött, ahol elégették a számlálatlanokat, akik Berlinből és Frankfurtból, Wuppertalból és Bécsből, Würzburgból és Kissingenből, Hilversumból és Há-

gából, Naumurból és Thionville-ből, Lyonból és Bordeauxból, Krakóból és Łódźból, Szegedről és Szarajevóból, Szalonikiból és Rodoszról, Ferrarából és Vencéből érkeztek – alig volt olyan hely Európában, ahonnét ne deportáltak volna valakit a halálba azokban az években. Még Korzika szigetén, a legeldugottabb faluban is láttam emléktáblákat, amelyeken az állt, hogy „morte à Auschwitz” vagy „tué par les Allemands, Flossenbug 1944”. És – engedtesék meg itt egy kis kitérő – itt, Korzikán, egy poros álbarokkal telezsúfolt, morosagliai templomban láttam magam előtt szüleim hálószobáját is, egy olajnyomat idézte fel, amely Krisztust nazarénus szépségében ábrázolta,

amint passiójának megkezdése előtt az éjkék, holdsütötte Getsemáne-kertben ül, mélyen a gondolataiba merülve. Hosszú éveken át függött ez a kép a szüleim hitvesi ágya fölött, aztán eltűnt valamikor, valószínűleg amikor új hálószobabútort vettünk. És most itt volt, ha nem is ugyanez, de egy ugyanilyen, Morosiglia falusi templomában, Paoli tábornok szülőhelyén, egy sötét sarokban az egyik mellékoltár lábazatának támasztva. Szüleim azt mesélték, hogy 1936-ban vették, nem sokkal az esküvőjük előtt Bambergben, ahol apa anyagkezelő tiszthelyettes volt ugyanannál a lovassági ezrednél, ahol az ifjú Stauffenberg kezdte katonai pályafutását tíz évvel korábban. Ilyenek a történelem mélységei. Minden összeviszsa hever bennük, s ha letekintünk, iszonyat és szédület fog el.

Egyik elbeszélésemben leírtam, hogy amikor szüleimmel és testvéreimmal 1952-ben szülőhelyemről, Wertachból elköltöztünk a tizenkilenc kilométerre fekvő Sonthofenbe, semmi nem tűnt olyan ígéretesnek, mint az, hogy a házsorokat itt-ott romos telkek szakították meg, ugyanis amióta egyszer Münchenben jártam, olvasható a kérdéses helyen, nemigen volt számomra más, ami a város szóhoz inkább kötődött volna, mint a törmelékhalomok, a tűzfalak és a tátongó ablakok, amelyeken keresztül az üres levegőbe láttunk. Annak oka, hogy az önmagában véve jelentéktelen Sonthofen mezővárosra 1945. április 29-én még bombákat dobtak, valószínűleg abban keresendő, hogy két nagy laktanya is volt ott

hegyi vadászok és tüzérek számára, valamint az úgynevezett Ordensburg, a vezető káderek képzésére mindjárt a hatalomátvétel után létesített három elit iskola egyike. A Sonthofen ellen intézett légitámadás kapcsán az jut az eszembe, hogy tizennégy vagy tizenöt éves koromban megkérdeztem az oberstdorfi gimnáziumban hittant tanító beneficiátust, vajon hogyan egyeztethető össze az isteni gondviseléssel, hogy ennél a támadásnál sem a laktanyák, sem pedig a Hitler-vár nem sérült meg,

hanem, mondhatni helyettük, a plébániatemplom meg a Spitalskirche dőlt romba, de már nem emlékszem, milyen választ kaptam. Csak annyi bizonyos, hogy a Sonthofen elleni támadás következtében a háborúban elesett és eltűnt mintegy ötszáz áldozat számát további közel száz civil szaporította, közöttük, mint egyszer feljegyeztem, Elisabeth Zobel, Regina Salvermooser, Carlo Moltrasia, Konstantin Sohnczak, Seraphine Buchenberger, Cäcilie Fügenschuh és Viktoria Stürmer, az Altenspital egyik apácája, akinek Sebalda anyja volt a rendbéli neve. A Sonthofenben lerombolt épületek közül, amelyeket a hatvanas évek elejéig nem állítottak helyre, leginkább kettőre emlékszem még. Egyikük az 1945 közepéig a település közepén álló zsákpályaudvar volt, amelynek főépületét az Allgäuer Elektrizitätswerk használta raktárként kábeltekercsek, táviróoszlopok meg hasonlók számára, miközben a java részt sértetlenül megmaradt toldaléképületben a zenetanár Gogl adott órákat tanítványainak minden este. Különösen télen volt furcsa látvány, ahogy ott, ennek a romos háznak az egyetlen kivilágított helyiségében a tanítványok a brácsájukat meg a csellójukat vakarásszák a vonójukkal, mintha egy sötétben úszó tutajon ülnének. Az emlékezetemben megőrzött másik romos épület az úgynevezett Herz-kastély a protestáns templom mellett, egy századfordulón épült villa, amiből nem maradt meg több az öntöttvas kerítésnél és a pinceszintnél. A telket, ahol néhány szép fa túlélte a katasztrófát, már az

ötvenes években benőtte a gaz, és mi, gyerekek sokszor egész délután ott voltunk ebben a település közepén létrejött vadonban. Emlékszem rá, hogy sosem volt igazán kedvem lemenni a lépcsőn a pincehelyiségekbe. Áporodott, dohos szag volt lenni, és mindig attól félttem, hogy rálépek valami állattetemre vagy emberi hullára. Pár évvel később aztán önkiszolgáló bolt nyílt a Herz-kastély telkén, egy földszintes, ablaktalan, ronda épületben, és a villa valaha oly szép kertje végleg eltűnt az aszfaltozott parkoló alatt. Ez a háború utáni Németország történetének summázata. Amikor először tértem vissza Angliából Sonthofenbe a hatvanas évek elején, borzadva néztem az önkiszolgáló bolt falára (nyilván reklámcélból) festett élelmiszerfreskót. Körülbelül hatszor két méteres lehetett, és a vérszínűtől a rózsaszínig terjedő skálán egy olyan felvágottas tálat ábrázolt, amely annak idején hozzátartozott minden rendes vacsoraasztalhoz.

De nem kell feltétlenül Németországba, a származásom helyére visszatérnem, ha fel akarom idézni a rombolás időszakát. Ott is gyakran eszembe jut, ahol ma élek. A hetven repülőtér közül, ahonnét a romboló hadjáratot indították Németország ellen, a legtöbb Norfolk grófságban volt. Közülük tíz még ma is változatlanul katonai létesítmény. Néhány másik repülőegységek tulajdonában van. Legtöbbjüket azonban a háború után fölszámolták. A kifutópályákat benőtte a fű, az ellenőrző tornyok, a bunkerek és a hullámbódok bódék félig összedőlve állnak a kísértetiesen ható

vidéken. Azoknak holt lelke kísért ott, akik nem tértek vissza küldetésükről vagy elpusztultak az óriási tüzekben. Közvetlen szomszédságomban fekszik a seethingi repülőtér. Olykor arra megyek a kutyámmal sétálni, és azon gondolkodom, milyen lehetett itt, amikor 1944-ben és 1945-ben a gépek felszálltak súlyos rakományukkal, és kirepültek a tenger fölé, Németországot megcélozva. E kiruccanások előtt vagy két évvel, a Norwich ellen indított egyik támadás során lezuhant a Luftwaffe egyik Dornier gépe a szántóra, nem messzire a házamtól. Az életét vesztett négyfős legénység egyik tagja, Bollert főhadnagy, ugyanazon a napon született, mint én, és ugyanabban az évben, mint apám.

DORNIER CREW LEFT TO RIGHT (9 MAY 42)
 LIEUTENANT ALBERT OTTERBACH AGED 21
 SERGEANT RUDOLF BACKSCH " 29
 CAPTAIN WERNER BOLLERT " 30
 LIEUTENANT NATHAN DEUSER " 22

Ez az a néhány pont, ahol az életrajzom kapcsolódik a légi háború történetéhez. Lényegében mind teljesen jelentéktelen, mégsem ment ki a fejemből, hanem arra ösztönöz, hogy legalább egy kis darabon utánajárjak, miért nem írták le vagy akarták leírni a német írók a német városok milliói által átélt lerombolását. Nagyon is tudatában vagyok, hogy rendszertelen jegyzeteim nem felelnek meg a tárgy összetettségének, de azt hiszem, még hiányos formájukban is némi betekintést nyújtanak abba, hogy miként bántak az egyéni, a kollektív és a kulturális emlékezet az olyan tapasztalatokkal, amelyek meghaladják az elviselhetőséget. Az azóta kapott levelekből egyszersmind úgy tűnik, mintha kísérleti fejtegetéseim érzékeny pontot érintettek volna a német nemzet lelki háztartásában. Mindjárt azt követően, hogy a svájci újságok beszámoltak a zürichi előadásokról, rengeteg megkeresést kaptam a németországi sajtó-, rádió- és tévészerkesztőségekből. Afelől érdeklődtek, hogy megjelentethetnék-e kivonatolt formában, amit előadtam, illetve hogy hajlandó lennék-e interjúban nyilatkozni a témáról. Magánemberek is írtak, azzal a kéréssel, hogy szeretnének bepillantani a zürichi szövegbe. Némelyek azért fogtak tollat, mert szerették volna, ha egyszer már végre a németeket is áldozatként mutatnák be. Más levelekben azt írták, például Erich Kästner 1946-os drezdai beszámolójára, helytörténeti anyaggyűjtésekre vagy tudományos kutatásokra utalva, hogy a tézisem hiányos

ismereteken alapul. Egy nyugalmazott greifswaldi professzor asszony, aki olvasta a beszámolót a *Neue Zürcher Zeitung*-ban, arról panaszkodott, hogy Németország még mindig ketté van osztva. Állításaim, írta, csak újabb bizonyítékul szolgálnak arra, hogy nyugaton mit sem akarnak tudni a másik német kultúráról. A volt NDK-ban ugyanis egyáltalán nem kerülnek meg a légi háború témáját, és minden évben megemlékeznek a Drezda elleni támadásról. Hogy a keletnémet állam hivatalos retorikájában milyen nagy mértékben instrumentalizálta a város pusztulását, amiről Günter Jäckel az 1945. február 13-áról szóló és a *Dresdner Heften*-ben megjelent tanulmányában beszél,⁹¹ arról a greifswaldi hölgynek szemlátomást fogalma sem volt.

Hamburgból dr. Hans Joachim Schrödertől kaptam levelet, aki elküldte a Niemeyer Kiadónál 1992-ben megjelent ezeroldalas tanulmányából – *Die gestohlenen Jahre – Erzählgeschichten und Geschichtserzählung im Interview: Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten* (Ellopott évek – interjúkban elbeszélte történetek és történelmi elbeszélések: a második világháború az egykori közlegények szemszögéből – a Hamburg pusztulásának szentelt, hetedik fejezetet, amelyből, dr. Schröder szerint, kiviláglik, hogy a németeknek a légi háborúhoz kötődő kollektív emlékezete mégsem oly halott, mint feltételezem. Távol álljon tőlem kétségbe vonni, hogy a kortársak fejében ne rögzült volna sok minden, amit interjúk során elő

lehet bányászni. Ugyanakkor azonban továbbra is elépesztő, többnyire milyen sztereotip keretek közt marad mindaz, amit jegyzőkönyvbe foglalnak. Az úgynevezett élménybeszámolók egyik központi problémája a hiányos voltuk, a nyilvánvaló megbízhatatlanságuk és sajátos ürességük, az előre gyártott minták követése és folyton ugyanannak az ismételtetése. Dr. Schröder vizsgálatai a traumatikus élményekre való emlékezés pszichológiáját messzemenően figyelmen kívül hagyják. Ezért aztán a (valós) zsugorhulla-anatómus dr. Siegfried Gräff rendkívül sötét feljegyzését, amely Hubert Fichte *Detlevs Imitationen „Grünspan“* című regényében fontos szerepet játszik, csak egy dokumentumként kezeli a sok közül, szemlátomást immúnisan az iszonyat szakembereinek ebben az írásban szinte példaértékűen megtestesülő cinizmusára. Mint mondtam, nem vonom kétségbe, hogy voltak és vannak emlékek a rombolás éjszakáiról, csak nem hiszek annak a formának, amelyben, irodalmilag is, kifejezésre jutnak, és nem hiszem, hogy a Szövetségi Köztársaság kialakuló köztudatában, más formában, mint az újjáépítés, számottevő szerepet játszottak volna.

Volker Hagénak a zürichi előadásokról a *Spiegel*-ben megjelent cikkéhez írt olvasói levelében dr. Joachim Schultz a Bayreuthi Egyetemről arra hívja föl a figyelmet, hogy az 1945 és 1960 között megjelent ifjúsági könyvekben, amelyeket diákjaival közösen elemzett, a bombázások éjszakáira való többé-kevésbé

részletes visszaemlékezésekre bukkant, és hogy ezért az én diagnózisom legfeljebb az „elit irodalomra” lehet érvényes. Nem olvastam a kérdéses könyveket, de kötve hiszem, hogy egy kifejezetten *ad usum delphini* szánt műfajban eltaláltak volna a német katasztrófa leírásának megfelelő mértékét. A legtöbb levélben, amit kaptam, valamilyen partikuláris érdek előtérbe helyezése volt a cél. Persze ritkán fordult ez elő olyan nyílt modorban, mint egy nyugatnémet városban élő tanügyi főtanácsos esetében, aki a *Frankfurter Rundschau*-ban megjelent kölni beszédem apropójából hosszú episztolával tisztelt meg. A légi háború témája, amiről Kölnben is mondtam egyet s mást, K. urat, akit hagyjunk meg névtelenségben, nemigen érdekelte. Ehelyett arra használta fel az alkalmat, hogy miután alig leplezett gonoszkodással mondott néhány bókot, rossz mondat-szerkesztési szokásaimat dörgölje az orrom alá. Kivált az előrehozott állítmány irritálta K. urat, amit ő az egyre jobban elharapózó csökött németiség fő tünetének tart. Ezt az általa asztmás mondat-szerkesztésnek hívott rossz szokást fedezte föl nálam is, csaknem minden harmadik oldalon, és kérdőre von, hogy ugyan mi a céloom a helyes nyelvhasználat folytonos megsértésével. K. úr néhány egyéb nyelvészeti vesszőparipát is meglovagol, önmagát pedig nyomatékosan „mindenféle anglicizmus ellenségének” nevezi, ugyanakkor azonban megállapítja, hogy nálam ilyesmi „szerencsére” ritkán fordul elő. K. úr leveléhez néhány igen sajátos verset

és feljegyzést is mellékeltem olyan címmel, mint „K. úr újabb írásai” és „K. úr további írásai”, amit nem kis aggodalommal vettem tudomásul.

Egyébként is volt a postámban mindenféle, részint kézíratos, részint családi és baráti használatra magánkiadásban kinyomtatott irodalmi termékmin-ta. Már-már igazolódni látszott a seebrucki Gerhard Keppner *Spiegel*-nek írt olvasói levelében kifejtett feltevése. „Vegyük figyelembe – írja Keppner úr –, hogy egy olyan 86 milliós nép állta ki a legújabb kori történelem legrettenetesebb, városai eltörlésével és milliók elűzésével párosuló katasztrófáját, amely hajdan a költők és gondolkodók népeként lett híres. Nehéz hát elhinni, hogy ezek az események ne váltottak volna ki hatalmas irodalmi visszhangot. Kiváltottak. Csak épp keveset nyomtattak ki – a többi maradt az asztalfiókban. Ki más emelhetne és vakolgatja még mindig a tabu falát, mint a média?” Bármire gondolt is Keppner úr, akinek megjegyzéseit, mint az olvasói levelek nagy részét, enyhe paranoid vonás jellemzi, a birodalom összeomlására és városok lerombolására adott hatalmas, mondhatni föld alatti visszhangnak nem nevezhető az, amit nekem küldtek. Általában leginkább vidám emlékekről van szó, melyeket olyan (akaratlan) társadalmi beállítódást és belső lelkiületet kifejező szófordulatok jellemeznek, amelyek, bárhol találkozom is velük, a legnagyobb rossz érzéssel töltötenek el. Ott van például hegyeink gyönyörűségei vi-

lága, a szülőföld szépségén gondtalan pihenő tekintet, a szent karácsony, Alf, a német juhászkutya, aki örül, ha a gazdit Dorle Breitschneider sétálni hívja; sorra vétetnek hajdani életünk és érzéseink, egy-egy szép találkozás kávé és sütemény mellett, az udvaron és a kertben munkálkodó nagy; megismerhetünk mindenféle urakat, akik ebédre jönnek, meg kellemes összeröffenésekre; Karl Afrikában van, Fritz keleten, Pubika a keriben meztelenkedik; gondolataink katonáinknál járnak Sztálingrádban; nagy ír Fallingbostelből, apu elesett Oroszországban; reménykedünk, hogy a német határ ellen tud állni a sztyeppe áradatnak; most az élelemszerzés áll az előtérben; anyu és Hiltrud egy pékmesternél kapott szállást, és így tovább. Nehéz meghatározni a deformációnak azt a fajtáját, amely ezekben a visszaemlékezésekben még mindig érződik, de egész biztosan azzal függ össze, ami a kispolgári családi életet Németországban jellemezte. Alexander és Margarete Mitscherlich *Die Unfähigkeit zu trauern* (A gyászra való képtelenség) című írásának esettörténetei legalábbis sejteni engedik, hogy összefüggés volt a hitleri fasizmus alatt végbemenő német katasztrófa és a német családok intim érzéseinek szabályozása között. Mindenesetre minél többet olvasok ezekből az életbeszámolókból, annál meggyőzőbbnek tűnik a makacs következetességgel kifejlődő ossztársadalmi aberráció pszichoszociális gyökereiről szóló tézis. Természetesen ezekben is vannak helyes meg-

látások, önkritikára utaló jelek és olyan pillanatok, amikor felszínre kerül az iszonyatos valóság, de többnyire hamar visszatalálnak az ártalmatlan, csevegő hangnemhez, amely oly kiáltó ellentétben áll a kor valóságával.

Az érkezett levelek és feljegyzések némelyike eltér a családi emlékezés alpmintázatától, s az írója tudatában még ma is fel-fellobbanó nyugtalanság és zavarodottság nyomait mutatja. Egy wiesbadeni hölgy, aki arról számol be, hogy gyermekkorában a légiriadók alatt mindig nagyon csendben volt, páni félelméről ír, amivel később az ébresztőóra csengésére, a motoros fűrészfűrésze zajára, a zivatarokra és a szilveszteri petárdázásra reagált. Egy másik, valahol útközben kapkodva, sőt lélekszakadva papírra vetett levélben berlini bunkerekben és U-Bahn-alagutakban töltött éjszakákról szóló emléktöredékek követik egymást, kimerevedett képek és olyan emberek összefüggéstelen kijelentései, akik folyton az ékszerekről beszéltek, amiket meg kell menteniük, vagy a zöldbabról, ami a lakásban besóva vár a bádockádban; emléktöredékek egy asszonyról, aki két kézzel, görcsösen kapaszkodott az ölében fekvő Bibliába, meg egy öregemberről, aki a kideríthetetlen okból magával hozott olvasólámpát ölelte szorosan magához. Ez a kapaszkodás, ez a szorongatás – áll a helyenként alig kibetűzhető levélben kettős felkiáltójellel. És: remegésem, félelmem, dühöm – még mindig itt van a fejemben.

Zürichből egy tucat lapot küldött Harald Hollenstein, aki birodalmi német anya és svájci apa gyermekként Hamburgban töltötte a gyerekkorát, és akinek volt mit mesélnie a nemzetiszocialista hétköznapiokról. Németként, ha ide bejössz, állt rúnaírással kis zománcablán minden szatócsbolton, hangos Heil Hitlerrel köszönsz, idézi fel Hollenstein. A Hamburg elleni első támadásokról is beszámol. Először, írja, nem sok minden történt. „A környező lakásokban nem sok. Csak egyszer volt a hamburgi kikötő a célpont. Az ottani olajtartályok. Amikor azon az éjszakán – én még álmottan, miután másodszor is felzavartak álomból – följöttünk a légóltalmi pincéből, és újra az utcán álltunk, arccal a kikötő felé, a láthatáron lángok törtek fel a sötét égbe. Megbabonázva néztem a színjátékot, a lángok sárgáját és pirosát, ahogy összevegyülnek a sötét éjszakai égbolt háttéré előtt, majd ismét elválnak. Még sosem láttam, és aztán később sem, ilyen tiszta, tündöklő sárgát, ilyen kicsattanó pirosat, ilyen sugárzó narancssárgát... Ma, 55 évvel később azt gondolom, hogy ez a látvány volt a legmaradandóbb élményem az egész háború alatt. Percekig álltam az utcán, ezt a lassan változó színszimfóniát bámulva. Soha nem láttam később, még festőknél sem, ilyen telt, tündöklő színeket. És ha festő lett volna belőlem... egy egész életen keresztül kereshettem volna ezeket a tiszta színeket.” E sorokat olvasva óhatatlanul fölmerül a kérdés, vajon miért nem írta le az égő német városokat senki a lon-

doni vagy a moszkvai tűzvészhez hasonlóan. „Az a hír járja – írja Chateaubriand *Stron túli emlékiratok* című művében –, hogy aláaknázták a Kremlt (...) A tűzfészek egyre szélesednek, közelednek egymáshoz és összenőnek. Az Arzenál tornya úgy ég, akár egy lángba borult szentély közepén felmagasló gyertya. A Kreml nem több fekete szigetről, amelyen megtörnek a tűztenger hullámai. A tüzek visszfényétől az égbolt úgy fest, mintha északi fények villódznának rajta.” Köröskörül a városban, folytatja Chateaubriand, „hallani, amint a boltozatok irtózatossá robajjal megrepednek, a harangtornyok, amelyekből patakokban folyik az olvadt érc, megdőlnek, és talpazatuktól elválva leomolnak. Palánkok, gerendák és beszakadt tetők süllyednek recsegve-ropogva a Phlegethonba, megannyi izzó hullámmal vetve és milliónyi arany szikrát szórva szanaszét.” Chateaubriand ábrázolása nem egy szemtanú elbeszélése, hanem pusztán esztétikai rekonstrukció. A lángoló német városokról alighanem azért nem volt szabad efféle utólag elképzelt katasztrófapanorámákat festeni, mert oly sokan éltek át, és talán sosem dolgozták fel igazán az iszonyatot. A Hamburgban élő fiút a nagy támadások kezdetekor elküldik Svájcba. Édesanyja azonban később beszámol neki arról, hogy mit látott. Egy gyűjtőtranszporttal kellett a Moorweidére mennie. Ott „a rét közepén építettek egy bunkert, bombabiztosat, mint mondták, betonból, csúcsos tetővel... ezernégyszáz ember keresett itt menedéket az

első rettenetes éjszaka után. A bunker telitalálatot kapott, és a bomba szétvetette. Ami azután történt, alighanem apokaliptikus lehetett... odakinn emberek százaai vártak, köztük édesanyám is, hogy a pinnebergi gyűjtőtáborba vigyék őket. Ahhoz, hogy eljussanak a teherautókhoz, hullák hegyein kellett átmászniuk, a testek részben szét voltak szakadva, és a réten hevertek, a valaha bombabiztos bunker maradványai között. Sokan rosszul lettek, amikor ezt a képet megpillantották, sokan elhányták magukat, miközben a halotakon tapostak, mások összeomlottak, elájultak. Mesélte édesanyám.”

Épp elég iszonyatos ez a fél évszázaddal korábbra visszatekintő, kettős közvetítéssel ránk maradt emlék, de mégis csak töredéke annak, amit nem tudunk. A Hamburg elleni támadások után a birodalom legtávolabbi csücskeibe futó menekültek közül sokakon demencia vett erőt. Az egyik korábbi előadásban idéztük Friedrich Reck naplóbejegyzését, aki, írása tanúsága szerint, egy felsőbajor vasútállomáson látta, amint egy ilyen meghibbant hamburgi asszony felpattanó bőröndjéből egy gyermek hullája esik ki. Habár, mint tanácstalan kommentáromban mondtam, nemigen képzelhető el, miért találta volna ki Reck ezt a groteszk jelenetet, a valóság rendjébe sem lehet beilleszteni, és ezért az ember valahogy megkérdőjelezi a hitelességét. Néhány hete azonban Sheffieldben jártam, ahol egy idősebb urat kerestem föl, aki zsidó származása

miatt kényszerült 1933-ban elhagyni allgäui szülőhelyét, Sonthofent, és Angliába ment. Felesége, aki közvetlenül a háború után érkezett Angliába, Stralsundban nőtt föl. Ez a kifejezetten határozott hölgy, aki hivatására nézve bába, nagyon fejlett valóságérzékkel rendelkezik, és nem hajlamos fantáziáló színezgetésre. 1943 nyarán, a hamburgi tűzvihar után, tizenhat évesen a stralsundi vasútállomáson teljesített szolgálatot önkéntes segítőként, amikor egy különvonat futott be menekültekkel, legtöbben közülük még teljesen magukon kívül, minden válaszáadásra képtelenek voltak, megnémultak a soktól, vagy sírtak, zokogtak kétségbeesésükben. És ezek között a hamburgi transzporttal érkezett asszonyok között többen is voltak, tudtam meg nemrég Sheffieldben, akik valóban csomagjaik közt hozták halott, füsttől megfulladt vagy a támadáskor másmilyen módon életüket vesztett gyermekeiket. Hogy vajon mi lett az ilyen teherrel menekülő anyákkal, vissza tudtak-e szokni a normális életbe, nem tudjuk. De talán az ilyen emléktöredékekből kiviláglik, hogy lehetetlen a traumatizáltság mélységeit feltárni azoknak a lelkében, akik a katasztrófa epicentrumából jöttek. A hallgatáshoz való jog, amellyel ezek a személyek többségükben éltek is, éppoly sérthetetlen, mint a hirosimai túlélőké, akikről Óe Kenzaburó a városról 1965-ben készített feljegyzéseiben azt írja, hogy sokan még húsz évvel a bomba fölrobbanása után sem tudtak beszélni arról, ami azon a napon történt.⁹²

Valaki, aki megpróbált beszámolni róla, azt írta nekem: éveken át foglalkoztatta egy Berlin-regény terve, hogy feldolgozza legkorábbi gyermekkori emlékeit. Egyik ilyen, valószínűleg kulcsfontosságú élménye a várost ért bombatámadás volt. „A ruháskosárban feküdtem, az ég izgatott fényt vetett a folyosóra; e vörös homályban anyám fölém emelte ijedt arcát; s amikor levittek a pincébe, megmozdultak fölöttem a tetőgerendák, és billegni kezdtek.”⁹³ A sorok írója, Hans Dieter Schäfer, ma germanisztika docens Regensburgban. Akkor találkoztam a nevével először, amikor 1977-ben tanulmányt jelentetett meg a „nulladik óra” mítoszáról, illetve arról a személyi és alkotástörténeti folytonosságról, amely többek esetében átívelt ezen az oly soká senki által nem vitatott „újrakezdés”-en.⁹⁴ Viszonylagos rövidsége ellenére ez a tanulmány az egyik legfontosabb írás a háború utáni német irodalomról, és rögtön a megjelenése után arra kellett volna ösztönöznie az irodalomtudományt, hogy újragondolja álláspontját az állítólagos igazságtartalmak és nem kevésbé az 1945 és 1960 között született művek tekintetében. Ám Schäfer kezdeményezését alig vette észre a hivatalos germanisztika, amelynek magának is volt mit takargatnia és sokáig fakó lovon ült, és aki meg meri piszkálni egy elismert író képét, az mindmáig dühös levelekre számíthat. Schäfer tehát exhumálni akarta gyermekkori félelmeit, könyvtárakban és levéltárakban ücsörgött, dossziékat töltött meg

anyaggal, egy 1933-as Grieben-féle útikalauz segítségével feltérképezte a cselekmény helyszíneit, és újra meg újra Berlinbe repült. „A repülőgép – jegyezte föl kudarcba fúlt tervéről szóló beszámolójában – besiklott a város fölé, augusztusi este volt, így történhetett, hogy a Müggelsee bíborvörösén izzott alattam, miközben a Spree már sötétben nyúlt el; emlékszem a Győzelmi-oszlop angyalára, aki mintha megmozdította volna súlyos, öntöttvas szárnyát, és fölneézett volna rám, kaján kíváncsisággal; a tévétorony alatt elszíntelenedett az Alexanderplatz, a kirakatok sűrű alkonyt leheltek; és lassanként sötétség ereszkedett a nyugatra, egészen messze le Charlottenburgig, a tavak vize szelíden égette a szemet; mennél közelebb értünk a földhöz, annál vadabbul száguldottak a vég nélküli hadoszlopok; a másik oldalon is kinéztem, és láttam, hogy a kacsák az Állatkert fölött egyfajta éket alkotnak. Szinte elveszetten álldogáltam később a bejárat előtt. Sötét fák alatt elefántok cipelték vasláncukat, és odaát a sötétben fülek bújtak meg, amelyek hallották jöttömet.”⁹⁵

Az Állatkert – a rettenet sok-sok pillanatának, órájának és évének leírásában ez lett volna az egyik fő fejezet. De sosem sikerült, mondja Schäfer, írás közben „teljes erővel visszaidézni azokat a rettenetes eseményeket”.⁹⁶ „Minél elszántabban fogok neki a keresésnek, annál határozottabban kell látnom, milyen lassan halad az emlékezés.” Az Állatkertet illetően a Schäfer szerkesztésében *Berlin im Zweiten Weltkrieg*⁹⁷

(Berlin a második világháború alatt) címen megjelent kötetből nyerhetünk fogalmat arról, hogy mi lebeghetett a szeme előtt. A „Szönyegbombázások: 1943. november 22–26.” című fejezet részleteket tartalmaz két olyan könyvből (Katharina Heinroth: *Mit Faltern begann's – Mein Leben mit Tieren in Breslau, München und Berlin* [Éjjeli lepkékkel kezdődött – Életem az állatok között Breslauban, Münchenben és Berlinben – München, 1979], valamint Lutz Heck: *Tiere – Mein Abenteuer. Erlebnisse in Wildnis und Zoo* [Állatok – Kalandjaim. Őserdei és állatkerti élményeim – Bécs, 1952]), amelyből képet kapunk arról a pusztításról, amit a támadások a Tiergartenben okoztak. A gyújtóbombák és foszforhasábok az Állatkert épületei közül tizenötöt lángba borítottak. Az antilop- és a ragadozóház, az irodaépület és az igazgatói villa teljesen kiégett, a majomház, a karantén, a főétterem és az indiai templomot idéző elefántház súlyosan megrongálódott és megsérült. A kiköltöztetés után ott maradt kétezer állatot felölelő állomány mintegy harmada elpusztult. Szarvasok és majmok szabadultak el, madarak repültek ki a törött ablakokon át. „Olyan híresztelések kaptak szárnyra – írja Heinroth –, hogy szökött oroszlátnok rohanganak a Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche környékén; valójában azonban megfulladtak, és elégett tetemük a ketrecekben hevert.”⁹⁸ Másnap az akvárium háromemeletes, díszes épületét és a harmincméteres krokodilházat is lebombázták a mesterséges őserdei

tájjal együtt. Utána ott feküdtek, írja Heck, a cementdarabok, földkupacok, üvegcserepek, ledőlt pálmafák és fatörzsek alatt a fájdalomtól vonagló óriásgyíkok a lányi vízben, vagy lekúsztak a látogatók lépcsőjén, miközben egy felrobbant kapun át idevöröslött a pusztuló Berlin tűzének fénye a háttérből. Az eltakarítás is iszonyatos volt. Az istállójuk romjai között elpusztult elefántokat az utána következő napokban ott helyben fel kellett darabolni, aminek során, számol be róla Heck, férfiak csúsztak-másztak a vastagbőrűek mellkasában, és belek hegyei közt turkáltak. Ezek a horrorisztikus képek azért töltenek el különös borzalommal bennünket, mert túlmennek az emberek által elszenvedett kínokról szóló, némileg előcenzúrázott, sztereotip élménybeszámolókon. És az is lehet, hogy az ilyen részek olvastán ránk törő félelemnek az is kiváltója, hogy eszünkbe jut: az állatkert, ami keletkezését Európában mindenütt a fejedelmi és birodalmi hatalomdemonstrációnak köszönheti, egyzersmind az édenkert egyfajta mása kívánt lenni. Mindenekelőtt le kell szögeznünk azonban, hogy a berlini Állatkert pusztulásának az átlagolvasó érzékszerveinek tűrőképességét voltaképp meghaladó leírása valószínűleg csak azért nem keltett semmiféle megbotránkozást, mert szakemberek tollából származott, akik, mint látható, még rendkívüli helyzetekben sem vesztek el az eszüket, sőt még az étvágyukat sem, hiszen, mint Heck beszámol róla, „a nagy tartályokban

megfőzött krokodilfarkak íze kövér tyúkhústra emlékeztet”, később pedig így folytatja, „a medvesonka és medvekolbász kifejezett csemegének számított”.⁹⁹

Az előző fejtegetésekben bemutatott anyag bizonyítja, hogy abban az időszakban, amikor a városi élet Németországban csaknem teljesen összeomlott, a valóság kezelése meglehetősen esetleges volt. Ha eltekintünk a családi emlékektől, az epizódyszerű irodalmi próbálkozásoktól és attól, ami olyan visszaemlékezésekben őrződött meg, mint Hecké és Heinrothé, akkor csak a téma általános kerülését és felmerülésének megakadályozását látjuk. Schäfer füstbe ment tervéhez fűzött kommentárja éppúgy ebbe az irányba mutat, mint Wolf Biermann-nak Hage által említett kijelentése, hogy egész regényt írhatna a hamburgi tűzviharról, amiben élete órája megállt hat és fél éves korában. Sem Schäfer, sem Biermann, sem pedig, mint feltehetjük, még jó néhányan, akiknek élete órája szintén megállt, nem voltak képesek összefoglalni traumatikus élményeiket, olyan okokból, amelyek részint nyilván a dolog természetéből, részint az érintettek pszichoszociális alkatából fakadtak. Mindenesetre nem könnyű megdönteni a tézist, hogy ez idáig még nem sikerült a légi háború borzalmaait történeti vagy szépirodalmi ábrázolások révén a köztudatba beemelni. Mindazon, a német városok bombázásával részletesen foglalkozó irodalmi művek, amelyekre a zürichi előadások után hívták fel a figyelmet, jellemző

módon az elkallódott művek kategóriájába tartoznak. Otto Erich Kiesel 1949-ben megjelent, soha többé ki nem adott regénye, a *Die unverzagte Stadt* (A rettenthetetlen város), amelynek már a címe is kételyeket ébreszt, Volker Hage *Spiegel*-beli cikke szerint helytörténeti érdeklődésnél nem tarthat többre számot, és egész felépítésében és megvalósításában nem üti meg azt a szintet, amelyen a németeknek a háború utolsó éveiben bekövetkező bukását tárgyalni lehetne. Nehezebb megítélni, ahogy Hage minden pontosabb magyarázat nélkül írja, a méltatlanul elfeledett Gert Lediget, aki a nagy feltűnést keltő *Die Stalinorgel* (A Sztálin-orgona, 1955) után már egy évvel, *Die Vergeltung* (A megtorlás) című, kétszáz oldalas regényével olyan írást tett le az asztalra, amely túlment azon a határon, amit a németek még hajlandók voltak elolvasni közelmúltjuk történelméről. Már a *Die Stalinorgel* is a kései weimari időszak radikálisan háborúellenes irodalmának jegyében íródott, de a *Die Vergeltung*, amiben Ledig lázas staccatóban egy névtelen város elleni egyórás támadás eseményeit írja le, már utolsó illúzióinkat is kikezdi, s ezzel Ledignek óhatatlanul az irodalom perifériájára kellett kerülnie. A történet egy csapat majdnem gyerekkorú légvédelmi kisegítőről, egy istentagadóvá lett papról, egy súlyosan alkoholizáló katonacsapat kihágásairól, erőszakról, gyilkosságról és öngyilkosságról szól, és újra meg újra az emberi test megkínzásáról, kitört fogakról és eltört állkapcsokról, szétszakadt

tüdőkről, felszakadt mellkasokról, betört koponyákról, szivárgó vérről, groteszken kicsavarodott és öszszeroncsolódott tagokról, összezúzott medencecsontokról, betemetett emberekről, akik betonlapok hegyei alatt még mindig moccanni próbálnak, detonációs hullámokról, törmeléklavinákról, porfelhőkről, tűzről és füstről. Közbe-közbe, dőlt szedéssel, csöndesebb részek ékelődnek egyes személyekről, búcsúk olyanoktól, akiknek az élete a halálnak eme órájában ér véget, mindig néhány szórványos adattal a szokásaikról, kedvteléseikről és vágyaikról. Nem egyszerű bármit is mondani a regény kvalitásairól. Van, amit hihetetlen precizitással örökít meg, és van, ami esetlennek és túlzónak hat. Ám egészen biztos, hogy nem elsősorban az esztétikai gyengéi miatt merült feledésbe a *Die Vergeltung* és szerzője, Gert Ledig. Ő maga egyfajta *ma-verick* lehetett. Az egyik kézikönyvben, amelyik még szerepelteti a nevét, ez olvasható róla: „Lipcseben nőtt fel, szegényes viszonyok között, anyjának öngyilkossága után rokonok nevelték, egy pedagógiai tanintézet kísérleti osztályába járt, majd azt követően elektrotechnikai szakiskolát végzett. Tizennyolc évesen önként jelentkezett katonai szolgálatra, tisztjelölt lett, de az orosz hadjárat alatt »izgatás« miatt egy büntetőegységhez került. Második sebesülése után frontszolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, és tanulmányi szabadságra küldték, hajóépítő mérnök lett, és 1944-től a haditengerészet ipari ügyintézője. A há-

ború után útban Lipcse felé elfogták az oroszok... kémkedés gyanújával letartóztatták. A deportálóvonatról megszökött. Kezdetben nincstelenül tengődött Münchenben, azután állványozóként, kereskedőként, iparművészként és 1950-től három éven át tolmácsként dolgozott az amerikai főhadiszálláson Ausztriában, majd mérnökként egy salzburgi cégnél. 1957 óta szabadfoglalkozású íróként él Münchenben.”¹⁰⁰ Már ebből a néhány adatból is kitűnik, hogy Ledig sem származása, sem háború utáni életútja folytán nem felelhetett meg a háború után kialakult írói magatartásmintának. Aligha tudnánk elképzelni a Gruppe 47 tagjai között. Megvetés és undor kiváltására irányuló, tudatosan végigvitt kompromisszumnélkülisége a beinduló gazdasági csoda idején az anarchia szellemét idézte fel, a félelmet a totális rend összeomlásával fenyegető általános széteséstől, az ember elvadulásától és elállatiasodásától, a törvénynélküliségtől és a visszafordíthatatlan csődtől. Ledig regényeit, amelyek az ötvenes évek más, még ma is számon tartott íróinak munkáitól semmivel sem maradtak el, azért zárták ki a kulturális emlékezetből, mert fennállt a veszélye, hogy áttörik azt a *cordon sanitaire*-t, amellyel a társadalom a ténylegesen létrejött disztópikus törések halálövezetét körbeveszi. Ezek a törések egyébként nemcsak egy ipari méreteket öltő destruktív gépezet Alexander Kluge-i értelemben vett produktumai voltak, hanem a bukás és megsemmisülés mítoszának az expresszionizmus előretörése

óta egyre gátlástalanabbul propagált eredményei is. Fritz Lang 1924-es filmje, a *Kriemhilda bosszúja*, ami-
ben egy nép teljes fegyveres ereje tudatosan veti magát
a romlásba, hogy végül káprázatos, piromán színjáték-
ban váljon a lángok martalékává, a fasiszta végsőharc-
retorika egyértelmű előfutáraként ennek legpontosabb
paradigmája. És miközben Lang Babelsbergben a német
nép számára reprodukálható képekbe tette át Thea von
Harbou látomásait, a Wehrmacht logisztikai szakem-
berei is dolgoztak már, Hitler hatalomra jutását tíz
évvel megelőzve, saját keruszk fantáziáikon, azon
a valóban ijesztő forgatókönyvön, amely a francia had-
sereg német földön való megsemmisítését, egész or-
szágrészek feldúlását és nagy embervesztést irány-
zott elő a civil lakosság körében.¹⁰¹ Az új „Hermann
csatája” valós kimenetelét, a német rommezőket a csa-
ta végén még az extrém stratégiai megoldások kiöltője
és védőügyvédje, von Stülpnagel ezredes sem tudta
volna előre megálmodni; később pedig – épp mivel
sejtettük bűnrészességünket – még a nemzet kollektív
emlékezetének őrzésével megbízott íróknak sem volt
szabad olyan szégyenletes képeket az emlékezetünkbe
idézniük, mint például a drezdai Altmarkté, ahol 1945
februárjában hatezer-nyolcszázhatvanöt hullát égetett
el máglyán egy treblinkai tapasztalatokkal rendelkező
SS-kommandó.¹⁰² A pusztulás valós rémképeivel való
foglalkozásban mindig van valami illegitim, majdhogy-
nem voyeurizmus, amitől ezek a jegyzetek sem egészen

mentesek. Így hát azon sem csodálkoztam, amikor egy
detmoldi tanár valamikor elmesélte, hogy gyerekkorá-
ban, közvetlenül a háború utáni években többször is
látta, amint egy hamburgi könyvesboltban pult alatt
ugyanúgy szöszmötöltek és csencseltek a tűzvihar
után az utcán heverő hullákról készült fotókkal, aho-
gyan egyébként csak a pornográf termékekkel szokás.

Végezetül egy levél maradt hátra, amely a *Neue Zürcher
Zeitung* szerkesztőségén keresztül jutott el hozzám ta-
valy Darmstadtból a légi háború témájához hozzászó-
ló utolsó írásként, amelyet többször is el kellett olvas-
nom, mert először nem hittem a szememnek, ugyanis
azt a tézist tartalmazta, hogy a szövetségesek célja
a légi háborúval nem volt más, mint hogy városaik
lerombolásával elvágja a németeket örökségüktől és
származásuktól, így készítve elő a háború után való-
ban bekövetkezett kulturális megszállást és általános
amerikanizálást. Ezt a tudatos stratégiát, folytatja
a darmstadti levélíró, a külföldön élő zsidók agyalták
ki, méghozzá annak a speciális tudásnak az alapján,
amelyet vándorlásaik során szereztek az emberi pszi-
chéről, az idegen kultúrákról és gondolkodásmódok-
ról. A nyers és személytelen hangnemben megfogalma-
zott iromány azzal a reménnyel zárul, hogy a levélben
előadott tézisekről alkotott kompetens véleményemet
eljuttatom Darmstadtba. Hogy ki lehet a levél írója, az
a bizonyos dr. H., hogy milyen szakmai tevékenységet
végez, és hogy vajon kapcsolatban áll-e netán szélső-

jobboldali csoportokkal vagy pártokkal, nem tudom, a keresztetcskéről, amit mind a kézírásos, mind a komputeres változatban az aláírása után odabiggyeszt, szintén nem tudok semmit mondani azon kívül, hogy az olyanfajta emberek, mint dr. H., akik mindenütt a németek létérdekei ellen irányuló titkos mesterkedéseket vélnek felfedezni, maguk is előszeretettel tagjai valamely rendi egyesületnek. Ha polgári vagy kispolgári származásuk miatt a nemességtől eltérően *von Haus aus* nem tudnak azzal az igénnyel fellépni, hogy a nemzet konzervatív elitjét képviseljék, akkor a keresztény nyugat vagy a népnemzeti örökség – többnyire önjelölt – szellemi védelmezői közé sorolják magukat. Annak az óhajnak, hogy valaki beolvadjon valamely testületbe, amely magasabb törvényekre hivatkozva legitimálja magát, tudvalevőleg a húszas-harmincas években volt konjunktúrája a jobboldali konzervatívok és jobboldali forradalmárok körében. George A *szövetség csillaga* című költeményétől egyenes vonal vezet a férfiszövetség műveként eljövő Birodalom eszméjéhez, amelyet Rosenberg 1933-ban, „az üdvözítés évében” megjelenő, *Der Mythos des XX. Jahrhunderts* (A XX. század mítosza) című könyvében propagált; az SA és az SS pedig kezdettől fogva nemcsak az erőszak közvetlen gyakorlását, hanem egyszersmind egy olyan új elit kinevelését volt hivatott szolgálni, amelytől elvárták a nemesekhez való, sőt főleg a hozzájuk való feltétel nélküli lojalitást is.

A Wehrmacht arisztokratái és azon kispolgári parvenűk meg karrieristák között folyó konkurenciaharc, akik, mint a baromfitenyésztő Himmler, immáron a haza védelmezőinek szerepében tetszelegtek, a német korrumpálódás eleddig jórészt megíratlan történetének egyik fő fejezete. A kérdés, hogy vajon pontosan hol helyezhetnők el ebben az összefüggésben dr. H.-t a maga titokzatos keresztetcskéjével, sajnos eldöntetlen marad. Leginkább kísértetnek nevezhetnénk, aki viszájára ebből az áldatlan korból. Amennyire ki tudtam deríteni, körülbelül az én korombeli, tehát nem tartozik azok közé, akik még a nemzetiszocialisták közvetlen befolyása alatt álltak. És nem is számít Darmstadtban, mint tudatták velem, közismerten beszámíthatatlannak (ami az egyetlen mentség volna furcsa tézisére); úgy tűnik, nagyon is épelméjű, és valószínűleg rendezett körülmények között él. Persze épp a fantasztikus téveszmék és az életrevalóság egybeesése jellemzi azt a különös torzulást, ami a XX. század első felében a németek fejében előállt. Sehol másutt nem érhető tetten ez a torzulás úgy, mint a náci vezetők egymás közötti levelezésének hangnemében, amely a tettetett szakmai fegyelem és a téboly kísérteties keverékével még dr. H. papírra vetett elképzeléseit is meghatározza. Mármost ami magukat a „tézisek”-et illeti, amelyeket dr. H. az éleselméjűségét nem minden büszkeség nélkül fitogtatva elem tárt, nem mással van itt dolgunk, mint az úgynevezett „Cion bölcseinek jegyző-

könyve”, a cári Oroszországban forgalomba hozott áldokumentarista hamisítvány egyik származékával, amely szerint egy nemzetközi zsidó összeesküvés törekszik a világhatalom megszerzésére, és beépült manipulátorai révén egész népeket taszít pusztulásba. Ennek az ideologémának a legvirulensebb változata Németországban az első világháború után egy láthatatlan, de mindenütt jelen lévő, a nép testét belülről bomlasztó ellenségről szóló legenda volt, amely a kocsmai törzsasztaltól a sajtón és a kultúraiparon át egész az állami szervekig terjedt, és végül a törvényhozásba is beférkőzött. Hol nyílt, hol rejtett formában, de mindig a zsidó kisebbséget értették rajta. Magától értetődik, hogy dr. H. ezt a bűnbakképző legendát nem vehette át változatlanul, miután a rágalmazó retorika jóval a szövetségesek légi háborús hadjárata előtt a németek által uralt hatalmi övezetben a zsidók jog- és vagyonfosztásához, kitelepítéséhez és szisztematikus megsemmisítéséhez vezetett. Ezért ő körültekintően a külföldön élő zsidókra korlátozza feltevéseit. És amikor, egyfajta különös toldalékként, azt állítja, hogy akiket Németország lerombolásáért felelőssé akar tenni, azok nem gyűlöletből vezérelve, hanem az idegen kultúrák és gondolkodásmódok sajátos ismeretében cselekedtek, akkor olyan motivációt tulajdonít nekik, mint amely például Dr. Mabusét, a gonosz átváltozó zsenit mozgatja Fritz Lang azonos című filmjében. Maga is bizonytalan származású lévén, Dr. Mabuse remekül

tudott mindenféle miliőhöz alkalmazkodni. Az első részben a spekuláns Sternberg szerepében látjuk, aki törvénytelen manipuláció révén tőzsdekrachot idéz elő. A történet folytatásában fellép mint illegális kaszinók játékosa, bűnbandafőnök, hamispénznyomda-üzemeltető, néplázító és forradalmár, valamint a baljós Sandor Weltmann nevet használva mint hipnotizőr, akinek még olyanok fölött is hatalma van, akik minden erejükkel szembeszegülnek vele. Egy jellemző módon csak másodpercekig tartó beállításban a kamera az akarathénító és lélekrontó szakember ajtaja melletti névtáblát mutatja: „Dr. Mabuse – pszichoanalízis”. A dr. H. által elképzelt külföldi zsidókhoz hasonlóan Mabuse sem ismeri a gyűlölet érzését. Őt egyedül csak a hatalom és a hatalom megszerzésének élvezete érdekli. Az emberi psziché sajátos ismeretének köszönhetően képes áldozatai fejébe férkőzni. Romlásba dönti azokat, akik leülnek vele egy játékasztalhoz, tönkre teszi Told grófot, elrabolja a feleségét, ellenfelét, az államügyész von Wenket pedig a halál szélére sodorja. Von Wenknek, a Thea von Harbou által kitalált cselekményben a porosz nemesség képviselőjének, akit a polgárság a krízis időszakában megbíz a rend fenntartásával, végül egy hadsereg bevonásával (a rendőrség egyedül nem elég hozzá!) sikerül megtörni Mabuse ellenállását, és megmenteni a grófnét s vele Németországot. Fritz Lang filmje a németek körében a XIX. század vége óta elharapódzó xenofóbia mintapéldája.

Amit dr. H. a német városok lerombolásának stratégiáját állítólagosan kidolgozó zsidó lélekspecialistákról ír, az kollektív lelkiületünknek erre a hiszterizálására vezethető vissza. A mából nézve hajlamos az ember dr. H. kirohanásait egy javíthatatlan ember abszurditásaiként semmibe venni. És hogy abszurdak, való igaz, ám ettől még nem kevésbé szörnyűek. Mert ha állt valami annak a felmérhetetlen szenvedésnek a kezdetén, amit a németek a világra szabadítottak, akkor az valami ilyesmi volt: tudatlanságból és nehezteledéből eredő szóbeszéd. A németek többsége tudja manapság, legalábbis reméljük, hogy városaink lerombolását, ahol egykor éltünk, egyenesen kiprovokáltuk. Aligha vonná valaki manapság kétségbe, hogy Luftmarschall Göring szívesen leradírozta volna a térképről Londont, ha megengedték volna a technikai eszközei. Speer beszámol róla, hogyan fantáziált Hitler 1940-ben egy vacsorán a Reichskanzleiben a brit birodalom fővárosának totális megsemmisítéséről: „Láttak már térképet Londonról? Olyan sűrűn van beépítve, hogy egyetlen tűzfészek elegendő lenne ahhoz, hogy az egész város lángba boruljon, ahogy kétszáz évvel ezelőtt egyszer már megtörtént. Göring számtalan egészen új hatású gyújtóbombával akar London legkülönbözőbb negyedeiben tűzfészeket gyűjtani, tűzfészeket mindenütt. Ezerszám. Azok aztán egyetlen óriási tűzszőnyeggé olvadnak majd össze. Egyedül Göringnek van erről jó elképzelése: a légiaknák nem hatnak, de gyújtóbom-

bákkal elérhető: London totális megsemmisítése! Mire mehetnek majd a tűzoltóságukkal, ha egyszer úgy istenigazából elkezdődik?”¹⁰³ A megrészegült rombolásvízió együtt járt azzal, hogy a németek a légi háborúban – Guernica, Varsó, Belgrád, Rotterdam lebombázásában – valóban úttörő teljesítményt nyújtottak. És ha Köln és Hamburg és Drezda tűzvörös éjszakáira gondolunk, akkor azt is idézzük emlékezetünkbe, hogy 1942 augusztusában, amikor a hatodik hadsereg csúcsa elért a Volgához, és sokan már arról ábrándoztak, hogyan telepszene majd le a háború után a csendes Don melletti cseresznyés kertekben egy birtokon, akkor Sztálingrád városát, amelyet akkoriban ugyanúgy elárasztottak a menekültek, mint később Drezdát, ezerkétszáz repülőgép bombázta, és e támadás alatt, amely boldogsággal töltötte el a túlparton álló német csapatokat, negyvenezer ember vesztette életét.¹⁰⁴

Alfred Andersch, az író

*A német irodalom Alfred Andersch személyében
az egyik legfrissebb és legegényebb tehetségét
tudhatja magáénak.*

Alfred Andersch saját fogalmazású fülszövege

A literátus Alfred Andersch élete nem szűkölködött a sikerekben, de a kudarcokban sem. 1958-ig, Svájcba történő „emigrálásáig” rádiós szerkesztőségvezetőként, a *Text & Zeichen* folyóirat kiadójaként és Németország vezető *feature*-embereként (maga fogalmazta így anyjának!)¹ kulcsszerepet töltött be a Szövetségi Köztársaság irodalmi életében. Később, részint szándékosan, részint nem egészen szabad akaratából egyre jobban félrehúzódt. Zömében olyan fogalmak határozták meg Andersch önmagáról kialakított és sugárzott képét, mint a periféria, a leválás, a *dégagement* és a menekülés, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy valójában – a nemrégiben hozzáférhetővé vált életrajzi anyag tanúsága szerint – sikeréhesebb és sikerfüggőbb volt írással foglalkozó legtöbb kortársánál. Anyjához írt leveleiből kiderül, hogy saját munkájának jelentőségéről nem éppen szerény a véleménye. „A Jünger-műsor valóságos kis szenzáció lesz”; az antiszemitizmus ellen irányuló,

az aktuális viszonyokról szóló darabja, amelyen 1950-ben dolgozik, „a legjobb, amit valaha is írtam... lényegesen jobb, mint Friedrich Wolf *Mamlock professzor-a*”; Münchenben úgy látja, „erősen feljövőben” van; a kiadó nagy fogadást ad a frankfurti könyvvásáron regénye, a *Zanzibár* megjelenése alkalmából, amiről egyébként, ahogy ugyanabban a levélben a mamának megírja, Muschg professzor, „napjaink legnagyobb irodalomtörténész... gyönyörű véleményt írt”. Majd újra „egy nagy hangjátékban” merül el, „egy nagy új elbeszélést” ír vagy „egy nagy rádióműsorról” készül el. És amikor *A félárnyék barátja* folytatásokban megjelenik a *Neue Zürcher Zeitung*-ban, fölhívja rá a mama figyelmét, hogy „ez a finom lap... csak a legeslegjobb dolgokat”² fogadja el közlésre. Az efféle kijelentések nemcsak Andersch anyjával szembeni öngazolás-kényszeréről árulkodnak, hanem a siker és a nyilvánosság utáni vágyáról is, ami szembeszökő ellentmondásban áll azzal a privát és anonim hősiességgel, amit belső emigrációba vonult íróként könyveiben előszeretettel propagál. Andersch önértékelésében és önmegjelenítésében mindenesetre a „nagy” a stratégiai szó. Nagy író akar lenni, aki nagy műveket ír és nagy fogadásokra jár, és ilyenkor lehetőleg minden vetélytársat lepipál, ahogyan például Milánóban történt, „ahol a Mondadori – Andersch sikerbeszámolója szerint – fogadást adott a tiszteletemre és (figyeljünk a sorrendre!) Michel Butor francia író tiszteletére”, amelyen ő, mármint

Andersch „húsz percen keresztül olaszul” beszélt, és „viharos tetszést” aratott, míg Butornak, aki utána „franciául szólalt meg”, a jelek szerint teljesen nélkülöznie kellett a tapsot.³

A nagy író példakép, akit Andersch magatartás és beállítottság tekintetében kezdettől fogva követni próbált, mint tudjuk, Ernst Jünger volt, aki a hitleri időkből, melyeknek eljöveteletét maga is elősegítette, előkelő izolacionistaként és a Nyugat védelmezőjeként került ki. Az írói sikert és a hírnevet illetően azonban Thomas Mann volt számára a mérce. Igen tanulságosak ebben a tekintetben Hans Werner Richter visszaemlékezései, amelyekben ezt olvashatjuk Anderschről: „Becsvágyó volt. Nem úgy becsvágyó, mint a többiek, nem, az ő becsvágya lényegesen túlment ezen. A kis sikereket természetesnek könyvelte el, nem tulajdonított nekik különösebben jelentőséget, az ő célja a dicsőség volt, de nem a mindennapos dicsőség. Azt adottnak vette. Az ő célja az a dicsőség volt, amely túlmutat téren, időn és halálon, lényegesen túl. Gátlástalanul beszélt róla, minden önirónia nélkül. Egyszer, mindjárt a kezdet kezdetén, még amikor a *Ruf*-ot adtuk ki, egy nagyobb társaságban, munkatársak és barátok jelenlétében kijelentette, hogy nemcsak utoléri, de túl is szárnyalja majd Thomas Mannt. A körülötte ülők elképedve hallgattak. Senki nem szólt egyetlen szót sem, ám egyedül Fred nem érzékelt semmit a feszélyezett hallgatásból, alighanem egyetértésnek vélte.”⁴ Kezdetben valóban

úgy tűnt, hogy bejön Andersch számítása. *Kirschen der Freiheit* (A szabadság cseresznyéi) című könyve jókora vitát váltott ki, és, nem utolsósorban épp ezért, nagy sikert aratott. „Andersch neve – írja Stephan Reinhardt – hamarosan közszájon forgott.”⁵ Ahogyan főnökének, az intendáns Beckmann-nak maga Andersch mesélte, „az ország legjelentősebb szellemeitől” is elismerő leveleket kapott.⁶ A *Zanzibár*-ral folytatódik a sikersorozat. Nagy visszhangot kap, úgyszólván egyöntetűen dicsérik. Kételyeknek legfeljebb visszafogottan adnak hangot, a szöveg neuralgikus pontjait sehol nem említik. Máris úgy érzik, megtörtént a Harmadik Birodalom „irodalmi földolgozása”.⁷ Csak akkor oszlik a kritika két táborra, amikor megjelenik Andersch *Die Rote* (A vörös lány) című regénye, és előtűnnek a mű koncepcióbeli és stílári gyengeségei. Koeppen „az évszázad egyik legérdekesebb regénye”-ként dicséri a könyvet⁸, Reich-Ranicki viszont a hazugság és a giccs gusztustalan keverékének tartja.⁹ A kereskedelmi siker – előzetesen közlik a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban, nagy példányszámban elkel, tervbe veszik a megfilmesítését – kezdetben lehetővé teszi Andersch számára, hogy a bírálatokat irigy skriblerek firkálmányainak tekintse, és figyelmen kívül hagyja, minthogy Reich-Ranicki akkoriban még nem rendelkezett akkor befolyással, mint néhány évvel később. Lényegében töretlenül, bár fokozottabb tárgyszerűségre törekedve munkálkodik ezután Andersch a dicsőséghez való jo-

gának megalapozásán. Erről tanúskodnak a hatvanas évek első feléből származó kisebb írásai – hangjátékai, elbeszélései, esszéi, úti beszámolóí. Amikor végül 1967-ben megjelenik az *Efraim*, a kritika ismét két táborra szakad. Néhányan túlzásokba esnek, „páratlan művészi bölcsesség jellemezte alkotás”-nak és „az év regényé”-nek nevezik a könyvet,¹⁰ más, hangadó kritikusok pedig immár nem rejtik véka alá a véleményüket. Rolf Becker, Joachim Kaiser és Reich-Ranicki kifogásolja többek között a regény önhitt Stuyvesant-stílusát, giccsnek, ponyvának nevezik. Andersch a kedvezőtlen fogadtatás miatt úgy megsértődik, hogy életrajzírója tanúsága szerint még két évvel később is megtiltja, „hogy nevét az »Oszthatatlan Németország Kuratórium« Reich-Ranicki koncepciója alapján rendezett kiállítással bármilyen kapcsolatba hozzák”.¹¹ „Rágalmazásnak veszek bármilyen prezentációt egy olyan kiállítás keretében, amelyet ezen urak egyikének »koncepciója« alapján rendeztek” – írja Andersch.¹² Nincs mit csodálkozni a neheztelésén, ha belegondolunk, milyen nagy szakadék tátong Andersch irodalmi ambíciói és a kritikusok szemrehányásai között, akik szerint ez bizony pancser munka volt. Egyébként nem is osztoroznánk Andersch dühös visszautasításait, ha nem mutatna mindjárt a legelső adandó alkalommal hajlandóságot a kiengesztelődésre. Amikor Reich-Ranicki dicsérettel illeti *Mein Verschwinden in Providence* (El-tűnésem Providence-ban) című kötetét, és felveszi az

egyik Andersch-elbeszélést a *Verteidigung der Zukunft* (A jövő védelme) című antológiájába, nyomban békülékeny episztolát ír az olyannyira megvetett uraságnak, nem utolsósorban valószínűleg azt remélve, hogy megjelenés előtt álló, *Winterspelt* című fő művét a kritikus kegyesebb fogadtatásban részesíti majd. Ám ezek után Reich-Ranicki *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-beli kritikája, amelyről Andersch azt hitte, pozitív értelembe számíthat rá, négy nappal Rolf Michaelis 1974. április 4-ei, a *Zeit*-ben megjelent kíméletlen ledorongolása után ugyancsak negatívra sikeredett, és záró bekezdésében a kritikus jelezte, nem érdemes energiát feccsérelni a könyv elolvasására, amit Andersch a legnagyobb sértésnek vett, és életrajzírója szerint azt fontolgatta, hogy pert indít Reich-Ranicki ellen. „A *Winterspelt*-től – írja Reinhardt – azt remélte, hogy híressé teszi – és erre ilyesmi történik.”¹³

Az író Alfred Andersch sikereinek és kudarcainak rövid összefoglalója kapcsán óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy miként kell értelmeznünk kritikai fogadtatásának ellentmondásosságát. Vajon akkor most Andersch a háború utáni évtizedeknek valóban az egyik legjelentősebb szerzője, mint azt a részben igen éles korabeli kritikák ellenére általában gondolják, vagy mégsem az? És ha nem az, akkor mi volt az oka a kudarcának? A műveiben megmutatkozó hibák csak itt-ott feltűnő stílusos félresiklások, vagy inkább egy mélyebb *malaise* tünetei? A germanisztika, amely az

aktuális kritikával ellentétben nemigen talált Andersch műveiben kivetnivalót, a szakmára jellemző óvatoskodással járta körül a kérdést. Legalább fél tucat monográfia jelent meg Anderschről anélkül, hogy megállapították volna, mi jellemzi valójában az írásmódját. Főképpen az nem jutott eszébe senkinek – azoknak a kritikusoknak sem, akik ítélőszék elé állították –, hogy elgondolkodjanak Andersch meglehetősen szembetűnő kompromittáltságán meg a kompromittáltságnak az irodalomra gyakorolt hatásán. Úgy tartják (ha nem tévedek, Hölderlin óta), hogy sok minden függ a szögtől egy adott művön belül, de nem kevesebb a művet keretbe foglaló négyszögtől. Ennek értelmében először is azokról a döntésekről fogunk beszélni, amelyeket Andersch élete különböző fordulópontjain hozott, valamint e döntések irodalmi transzformációjáról.

A *Kirschen der Freiheit*-ben a védekező alapállás dominál a fenntartás nélküli vallásosság vágyával szemben, ami a szerzőben időnként megszólal. Az emlékezet nagyon szelektíven működik, fontos komplexumokat kihagy, bizonyos képeket óvatosan retusál. Ez nem egészen illik a „Beszámoló” alcímben programszerűen jelzett tárgyilagossághoz. Furcsán üresnek és felületesnek hat az a három oldal, amelyen Andersch a dachauai lágerben töltött negyedéves (1933 májusáig tartó) rabságát foglalja össze. Ezt a szöveg szerkezete is aláhúzza, minthogy a kérdéses három oldalt ott olvashatjuk, ahol Andersch másodszor is fogoly, a müncheni

rendőrkapitányságon, és páni félelemmel gondol vissza a Dachauban töltött hónapokra. Majdnem olyan, mint-ha sem akkor, sem pedig később nem lett volna szabad emlékezetébe idéznie, amit ott minden kétséget kizáróan látott. A két, „szökés közben agyonlőtt” zsidóról, Goldsteinről és Binswangerről szóló epizód, ha nevezhetjük annak („A lövés csattanása akkor ért el hozzánk, amikor a deszkákon ülve az esti levest kanalaztuk”¹⁴), valahogy fedőemlékként működik, ami lehetővé teszi, hogy az író kizárja a láger üzemeltetésének iszonyatos részleteit. Annak a félelemnek a bevallása viszont, ami aznap délután a müncheni rendőrkapitányságon megülte a lelkét, és ami miatt hajlandó lett volna „bármilyen vallomásra, amit kívántak”¹⁵, a hitelesség jegyeit hordozza magán, és a könyv leghatásosabb jelenetei közé tartozik, mivel itt Andersch minden stilizálásról lemond. Akármerre billen is a mérleg, az mindenesetre világossá válik az itt taglalt részekben, hogy kortársai túlnyomó többségével ellentétben Anderschnek már 1933-ban nem lehettek illúziói a fasiszta rezsim valódi természetével kapcsolatban. Csakhogy ez a „privilegium” ugyanakkor fölöttébb kétes fényt vet a következő évek „belső emigráció”-jára.

Ha elfogadjuk is Andersch azon kijelentését, hogy „a külföldre menekülés gondolata”¹⁶ a letartóztatását megelőzően fiatalsága és tapasztalatlansága miatt egy pillanatig sem fordult meg a fejében, továbbá elfogadjuk azt is, hogy közvetlenül a szabadon bocsátása után

lélekben szinte lebénult, aminek következtében nem volt képes az emigrálást fontolóra venni, az azért tisztázatlan marad, hogy egy későbbi időpontban, 1935 és 1939 között vajon miért nem élt egyszer sem azzal a lehetőséggel, hogy kivándoroljon Svájcba. A két évvel a halála előtt adott interjúban mondja ki először kerteless nélkül, hogy annak idején helytelenül cselekedett. „Amit megtehettem volna, és nem tettem meg: emigrálhattam volna. Egy diktatúra alatt belső emigrációba vonulni az összes lehetőség közül a legrosszabb.”¹⁷ Vallomásaiban mindazonáltal továbbra is elhallgatja, mik voltak azok az okok, amelyek maradásra készítették. Kérdéses ezenkívül, hogy tekinthetjük-e Andersch esetét a belső emigráció bármilyen fajtájának, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy nem volt túl nehéz ennek a klubnak a tagjává válni. Sok minden szól amellet, hogy Andersch belső emigrációja valójában az uralkodó viszonyokhoz való alkalmazkodás őt magát mélyen kompromittáló folyamata volt. A *Kirschen der Freiheit*-ben arról beszél, hogy vasárnapokon és ünnepnapokon az esztétikum területére menekül, ami lehetővé teszi számára, hogy „Tiepolo lazúrjainak összeolvadásában újra rátaláljon saját elveszett lelkére”.¹⁸ Hétköznapiokon az érzékeny fiatalember „egy kiadói könyvesbolt mérlegkönyvei” előtt ül, egyébként azonban tudomást sem vesz a társadalomról, amely, saját megfogalmazása szerint, „a totális állam szervezetét építette ki körülöttem”.¹⁹ Tekintetbe véve, hogy a Paul

Heyse Straßén található Lehmann könyvesbolt, ahol Andersch tevékenykedett, legelsősorban népnemzeti politikával, fajelmélettel és fajhigiénéiával foglalkozó kiadványokat tartott, nem lehetett olyan egyszerű nem tudomást vennie az egyre jobban elharapódzó totalitárius gyakorlatról. Stephan Reinhardt joggal nevezi a Lehmann-féle céget „a rasszizmus kiadói összejtjének és melegágyának”,²⁰ ám elfelejti megkérdezni, hogyan lehetett összeegyeztetni az efféle kiadónál végzett munkát a belső emigráns öntudatával, aki végül is egy kertészetben is találhatott volna állást, ami talán jobban illett volna egy olyan emberhez, akiről életrajzírója minden ironia nélkül megjegyzi, hogy egyre nagyobb szükségét érezte „a természetben való elmélyedésnek, az átszellemültségnek és újjászületésnek”.²¹

A legfontosabb kihagyás a *Kirschen der Freiheit*-ben összefoglalt *bildungsroman*-ban Andersch Angelika Alberttel kötött házasságának a története. Reinhardt azt meséli, Andersch 1935 májusában vette feleségül a német zsidó családból származó Angelikát, hogy megóvja a szeptemberben hatályba lépő nürnbergi törvények következményeitől, hozzáteszi azonban, hogy Anderscht talán Angelika „erotikus kisugárzása” ösztönözhetette a házasságra, valamint az a milió, amelyben élt – az Albert család köztisztviselői állású nagypolgári család volt.²² Az az érv, hogy Andersch általmába akarta volna venni Angelikát, mindenekelőtt azért nem állja meg a helyét, mert 1942 februárjától

kezdve, miután szakított a feleségével és időközben született kislányával, nyomban a válást szorgalmazta, ami egy évvel később, 1943. március 6-án le is zajlott. Aligha kell magyarázni, mekkora veszélybe került ennek következtében Angelika Albert egy olyan korszakban, amely már nem a faji törvényekről szólt, hanem a végső megoldás minél hamarabb történő megvalósításáról. Idl Hamburgert, Angelika édesanyját már 1942 júniusában „áthelyezték” a Knorrstraße 148. alatt levő müncheni zsidó lágerből Theresienstadtba, ahonnan nem tért vissza többé. Stephan Reinhardt jóhiszeműen megjegyzi, hogy a körülmények, amelyek között el kellett indítania a válópert, mélységesen nyomasztották Anderscht, de nem ad felvilágosítást arról, hogy ez a nyomasztó érzés mit váltott ki belőle. A Reinhardt-féle életrajz elfogulatlan olvasójának viszont inkább az lehet a benyomása, hogy Andersch abban az évben főleg élete új mederbe terelésével volt elfoglalva. Mindenáron író akart lenni, és ebből a célból nyomatékosan szorgalmazta felvételét a Birodalmi Irodalmi Kamarába, ami előfeltétele volt minden irodalmi publikációnak. A bekért iratok közé tartozott többek között a házastárs származásának igazolása. Andersch a kérvényét 1943. február 16-án nyújtja be Hessen-Nassau Gau tartományi kultúrigozgatójának, és már három héttel a válás kimondása előtt azt írja a családi állapota rovatba, hogy „elvált”. Stephan Reinhardt, akinek ezeket a mégiscsak elgondolkodtató leleplezéseket

köszönhetjük,²³ megelégszik Andersch Martin nevű öccsének szóbeli közlésével, miszerint Andersch, mint már utaltunk rá, a válás következtében nehéz morális konfliktusba került, másfelől azonban „saját fejlődése fontosabb”²⁴ volt a számára.

Hogy mit takart ez a saját fejlődés, azt nem könnyű kideríteni. Az azonban kétségesnek tűnik, hogy Andersch Waldgängerre és belső ellenállóvá készült volna válni. Németország hatalma csúcsán állt 1941/42-ben, nem úgy látszott, mintha az Ezeréves Birodalom véget akarna érni. Abban, amit Andersch ebben az időszakban – például a *Der Techniker* (A mérnök) című elbeszélésben – papírra vet, sok szó esik vezérségről, vérről, ösztönről, erőről, lélekről, életről, húsról, örökségről, egészségről és fajról.²⁵ Ennek az elbeszélésnek az alapján – amelyben a szerző szemlátomást az Albert családban szerzett tapasztalatait „dolgozta föl” – nagyjából ki lehet számítani, miként folytatódott volna Andersch írói fejlődése. Gisela Groneuer festőnő, akivel közös művészetét Andersch már az Angelikával történő szakítás alatt tervezgette, és aki, mint Reinhardt írja, „új impulzusokat”²⁶ adott neki, unszolta, hogy használja ki a benne rejlő kreativitást. Talán nem mellékes ebben az összefüggésben, hogy Giselának jó kapcsolata volt a párt funkcionáriusaival, akik 1943-ban három kiállítást is lehetővé tettek a festőnő számára Prűmben, Luxemburgban és Koblenzben. Hogy vajon mi lett volna a Groneuer-

Andersch művészpár együttműködéséből más körülmények között, vagyis nem a Harmadik Birodalom széthullása idején, azt persze nem tudjuk eldönteni. A német–zsidó, illetve német–német válás- és partner-történethez utóiratként még hozzátartozik, hogy a hadifogoly Alfred Andersch 1944. október 8-án kérelmet írt a louisianai Camp Ruston táborvezetésének, hogy adják vissza lefoglalt papírjait és kéziratait. Az írás fő érve így hangzik: „Prevented from free writing, up to now, my wife being a mongrel of jwish [sic] descent... and by my own detention in a German concentration-camp for some time, these papers and diaries contain the greatest part of my thoughts and plans collected in the long years of oppression [sic].”²⁷ Egészen hajmeresztő ebben a dokumentumban a kérelmező irritáló önteltsége, Angelika német perverzió ihlette, hátborzongató megjelölése „a mongrel of jewish descent”-ként, valamint mindenekelőtt az a tény, hogy Andersch nem restelli Angelikát, akit a Birodalmi Irodalmi Kamarához intézett kérvényében megtagadott, most a rég végbement válás ellenére ismét magáénak vindikálni „my wife”-ként. Hitványabb húzást nehezen eszelhetett volna ki.

A *Kirschen der Freiheit* második része szinte kizárólag Andersch katonai pályafutásával foglalkozik, valamint annak dezertálás miatti befejeződésével. 1940-ben hívják be először Anderscht egy őrzászlóaljhoz Rastattba. Nemsokára ott ül a Felső-Rajna mellett, és bámul át Franciaországba. Ritka és írásaiban sajnos

To the Authorities of the POW-Camp Ruston / La.

8. 10. 1944

Dear Sirs,

I beg to submit to you the following entreaty:

Upon my arrival on board the steamer "Samuel Moody" at
Norfolk / USA. from Naples (29.8.1944) my diaries, letters
and the manuscript of a narrative were taken from me
for censorship with the remark that all these things
would be returned to me as soon as possible. The papers
were put into a brown envelope bearing my name
and POW-Number. Being a writer, all these things are
most valuable and irreplaceable to me. Prevented
from free writing, up to now, my wife being a member
of Jewish descent, and by my own detention in a
German concentration-camp for some time, these papers
and diaries contain the greatest part of my thoughts
and plans collected in the long years of oppression.
I therefore beg you most urgently to restore them to
me at the earliest possible convenience. I also beg to

inform you that your intelligence officers behind the
Hollen front perused these notes and gave them back to
me again. Even a major who spoke to me in an examic
nation-camp near Washington two weeks ago promised
to see that my diaries etc. would be returned to me as
soon as possible.

Hoping that you will comply with my request and
thanking you in advance for your kind intervention
I remain

very respectfully,

Yours

ALFRED ANDERSCH

PW-No.: 81 G 256 993

meg nem fiadzó őszinteséggel írja beszámolójában, hogy „annak idején még csak nem is vágytam dezertálni. Olyan mélyre süllyedtem, hogy lehetségesnek tartottam a német győzelmet.”²⁸ Az azt követő két évben kevés oka lehetett Anderschnek, hogy változtasson ezen a hitén. Alighanem inkább megszilárdult benne, ahogy egyre világosabbá vált, hogy Németország ellen mindenki esélytelen. Anderschtől bizonyára mi sem állt távolabb, mint az ellenállás gondolata, és ebből kifolyólag egyáltalán nem zárhatjuk ki a sikeres rezsimmel való bizonyos fokú opportunista azonosulását. Martin Andersch valószínűleg nem ok nélkül beszél – amint azt Reinhardt diszkréten, lábjegyzetben idézi – bátyja „labilis időszakáról”.²⁹ Az, hogy Anderschnek 1941 tavaszán sikerül koncentrációs táborban töltött fogságára hivatkozva visszaküldetnie magát a civil életbe, nemigen értelmezhető ellenállásként,³⁰ de felróni sem tudjuk neki, hogy nem lelkesítette a frontszolgálat gondolata. Amikor 1943-ban másodszor is megkapja a behívóját, azt írja anyjának, hogy megpróbál tartalékos tisztnek jelentkezni.³¹ Később nyugis helyet igyekszik szerezni a repülésügyi minisztériumban. Ugyanakkor agyára megy a „lógós légkör”³² a kisegítőszázadnál, ahová helyezik. Minden csak nézőpont kérdése. Egyébként nem is mennek olyan rosszul a dolgok, amikor Andersch minden erőfeszítése ellenére végül mégis harcba küldik. Bizony, azt mondhatjuk, kezdetben kifejezetten

kellemes meglepetés éri. Parancsnokával, írja haza a mamának, motorbiciklin furikázik a napsütötte déli tájakon. „Pisa, a ferde torony, a székesegyház és... pompás olasz táj száguldott el mellettem gyönyörű Arno menti frontokkal. Egy édes kis faluban vertünk szállást... az este lágy és meleg, és a chiantisüveg sem hiányzik. Ám mindehhez még 100 százalékgig katonának is kell lenni. De élvezem.”³³ Ez az igazi korabeli hangnem, amin a *Kirschen der Freiheit* valóságtartalma lemérhető. Pontosabb fogalmat alkothatunk belőle Alfred Andersch fejlődéstörténetéről, mint az irodalmi műből, amit írt belőle. A háborús turizmus a kezdő tanfolyam a későbbi nagyvilágisághoz, és Andersch nem az egyetlen olyan német kispolgár, aki nem kis lelkesedéssel járta végig. „Kolosszális – írja haza 1944 decemberében Louisianából –, mi mindent láttam ebben az évben.”³⁴ Ez előtt a háttér előtt veszít egy kicsit hemingwayi csillogásából a dezertálás egzisztenciális önmeghatározásként való részletes ábrázolása, Andersch pedig egész egyszerűen olyannak tűnik, aki – s ezt senki sem róhatja föl neki – kedvező alkalom esetén meglép.

A háború után Andersch a *Der Ruf* folyóirat kiadójaként és vezércikkírójaként lépett először a nyilvánosság elé, és ez a debütálás sem volt kevésbé kompromittáló, mint az író többé-kevésbé magánjellegű előtörténete. Urs Widmer 1966-ban *1945 oder die neue Sprache* (1945 avagy az új nyelvezet)³⁵ címen az egyik

nyugatnémet kiadónál megjelentetett disszertációjának mintegy harmincoldalas fejezetében számos példa alapján kimutatja, hogy Richter és Andersch cikkei jóformán kivétel nélkül az 1945 előtti időkben gyökeresnek. Nem mintha nehéz lett volna ezt bizonyítani, hiszen a *Der Ruf* a fasiszta nyelvezet valóságos glosszáriuma és lajstroma. Amikor Andersch az első számban (1946 augusztusában) azt írja, „Európa ifjúsága (...) fanatikus harcot fog folytatni a szabadság ellenségeivel”³⁶, akkor az nem más, mint annak az 1944-es újsévi üzenetnek egyik változata, amelyben Hitler eltökélten kijelenti, hogy a küszöbönálló döntő küzdelmet „a legnagyobb fanatizmussal kell folytatni a végsőkig”.³⁷ Ez nem a megfelelő hely ahhoz, hogy a cikket, amelynek csaknem minden bekezdéséből idézhetnénk, itt most részletesen taglaljuk; annyit azonban mégis le kell szögeznünk, hogy a nyelvi korrumpálódás, az üres, lejáratott pátoz átvétele csak külső tünete annak a torz lelkiállapotnak, ami a tartalomban is lecsapódott. Az az elképesztő önteltség, amivel Andersch, aki összességében nézve mégiscsak egy egész kényelmes háborút élt át, most odaállítja magát „a sztálingrádi, el-alameini és cassinói harcosok” szószólójaként, akiket a nürnbergi perhez fűzött kommentárjában felment a dachau-i és buchenwaldi bűntettekben viselt minden bűnrészség alól,³⁸ nem egyszeri kisiklás; arcátlan magabiztossággal előadott hozzájárulása a Wehrmacht kollektív ártatlanságának kialakulóban lévő

mítoszához nagyon is megfelel a *Ruf*-ban védelmezett álláspontoknak. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy Andersch, aki máskülönben olyan pontosan észrevételezte, hogy mit írnak mások róla, Widmer könyve fölött szemlátomást elsiklott. Legalábbis nem történik rá utalás Reinhardt alapos kutatásra épülő biográfiájában. Az idevonatkozó Andersch-monográfiák (például Wehdekind és Schütz könyve) szintén nem tesznek említést Widmernek a germanisztika elsimígtatását némileg zavaró téziséről. Maga Andersch tizenhárom évvel később vesz közvetett módon tudomást Widmerről, amikor Fritz J. Raddatz „Zeit-Dossier”-ként 1979. október 12-én publikált, „Tovább írunk, ha minden darabokra hullik is” című vizsgálatának mindjárt az elején szóba hozza Widmer Anderschról írt munkáját. Szintén a *Zeit*-ben közzéadott nyilatkozatában Andersch, becsületére legyen mondvá, fenntartás nélkül egyetért Raddatzcal. Hogy minek köszönhető ez a gesztus, azt nehéz megmondani. Kissé szinte már gyanúsnak tűnik nekem Andersch ömlengő dicsérete, amiben a tanulmány szerzőjét részesíti: „idejét sem tudom – írja –, mikor olvastam utoljára ilyen briliáns és provokatív irodalompolitikai tanulmányt. Fenomenális elemzés.” Kicsit túlbuzgó a következő fordulat is: „éppen... azokkal a részekkel, amelyek kritikusan foglalkoznak velem... tökéletesen egyetértek. Kezdeti időszakommal (és nem csak azzal) kapcsolatban jómagam sokkal tovább megyek ma, mint Raddatz tet-

te.” Bizonyíték erre az állításra, amivel a kellemetlen dolgot gyorsan lezárja, tudomásom szerint nincsen, hacsak nem azt az ugyanezen a helyen tett ajánlatát érti rajta, hogy visszavonja időközben számára teljesen vállalhatatlanná vált Thomas Mann-tanulmányát. Andersch Raddatznak írt válaszát azonban mégiscsak kései gyónásnak és annak jelének tekinthetjük, hogy az idő tájt – néhány hónappal a halála előtt, nagyon az utolsó pillanatban – talán némi fogcsikorgatással tekintett vissza élete művére.

Andersch első szabályos regénye a *Kirschen der Freiheit* című önéletrajzi beszámoló után *A végső ok: Zanzibár* volt, amely persze, alaposabban megnézve, megint csak egy átírt életrajz, méghozzá azé a részé, ami *Kirschen der Freiheit*-ből kimaradt. A szöveg szereplőgárdájában központi helyet elfoglaló pár (Gregor és Judith) kétséget kizáróan a valós Alfred Anderschnek és Angelika Albertnek felel meg. A különbség abban áll, hogy Andersch azt a titkos hőst alkotta meg Gregorból, aki ő maga sosem volt, és hogy Judithot a főhős nem elhagyja, hanem emigrációba menekíti, még ha azt ő – a „gazdag zsidó házból való, elkényeztetett fiatal lány”³⁹ – nem érdemli is meg egészen. Aligha van valami, amit nehezebb tagadni, mint a neheztelést. Egyébként Judithot mindjárt Rerikben történő első megjelenésekor zsidóként jellemzi a szerző: „Egy zsidó lány, gondolta Gregor, hiszen ez egy zsidó lány, mit akar ez itt Rerikben?...

Gregor rögtön felismerte ezt az arcot, gyakran látott ilyen fiatal zsidó arcokat az ifjúsági szervezetben Berlinben, Moszkvában. Ez itt ritka szép arc volt ebből a típusból (!! WGS).⁴⁰ És néhány oldallal később még egyszer leírja Judithot: „a szép, finom, egzotikus arcú (!! WGS) idegen..., akinek hajfűrtjeit világos, elegáns szabású esőkabátja fölött lobogtatja a szél.”⁴¹ Amint az egy zsidó lányhoz illik, Judithnak különösen erős az erotikus kisugárzása. Nem csoda tehát, hogy Gregor egy Anderschre jellemző *chiaroscuro* jelenetben az érzékei kezdik megrézfálni. „Egész szorosan hozzálépett, és karját a vállára tette. A lány arcának egysege szétesett, Gregor még most sem látta a szemét, de helyette megérezte bőre illatát, elsiklott előtte az orr (!! WGS), az arccsont, és végül csak a száj maradt, a szája, még mindig feketén, de szép ívben hullámozott feléje (!! WGS), majd kinyílt.”⁴² Hogy azonban Gregor nehogy teljesen megfélelkezzen a helyzet komolyságáról, és még időben összeszedje magát, Andersch ebben a pillanatban úgy rendelkezik, hogy a templomajtó nyikorogva kinyíljon. „Mire a zseblámpa fénye bevilágított, már kétlépésnyire eltávolodott Judithtól.”⁴³ A megakadályozott szerelmi történet mellett Gregor *dégagement*-ja áll a *Zanzibár*-elbeszélés középpontjában. Az igazság pillanata néhány évvel korábban érkezett el az ifjú hős számára, amikor vendégként részt vett a Vörös Hadsereg egyik manőverében: „És akkor megpillantotta a várost lent, a sztyepbuckák folyama

mentén, a szürke viskók összevisszaságát az olvadt-arany tenger partján... és Kolcsov hadnagy elvtárs... odakiáltotta neki: – Az Taraszovka, Grigorij! Bevet-tük Taraszovkát! – Gregor visszanevetett rá, de mind-egy volt neki, hogy a harckocsidandár... bevette-e Taraszovkát. Váratlanul megbabonázta a Fekete-ten-ger arany lávája és partján a viskók szürke csíkjai, ez a piszkos ezüst tollazat, amely mintha összehúzódna egy tompán feléje dühörgő legyező: ötven tank, öt-ven dühörgő porfelhő, ötven dühörgő sztyephomok-lövedék fenyegetésében, míg Taraszovka védekezően emeli fel tengere arany pajzsát.”⁴⁴ Feltételezhetjük, hogy ez a terjedelmes szófestmény azt hivatott ábrá-zolni, ahogy a világ szépsége feltárul az addig vak-sággal sújtott ember szeme előtt. Továbbá arra követ-keztethetünk, hogy egy ilyen lehengerlő élmény eb-ben a szövegösszefüggésben egyet jelent a magasabb igazság feltárával, ami a hős addigi életét (itt tehát politikai engagement-ját visszavonja. Ostobaság lenne vitatni, hogy az efféle jelenéseknek az irodalomban ne lehetne hiteles ábrázolására lelteni. De más dolog, amikor a szavak valóban elemelkednek a földtől, és megint más, amikor, mint az itt idézett példánkban, a legízléstelenebb módon telepakolják őket válogatott jelzőkkel, színárnyalatokkal, talmi fénnel és egyéb olcsó cicomával. Ha egy morálisan kompromittálódott író értékmentes területként kívánja birtokolni az esztétikát, azon bizony el kell gondolkodniuk az

olvasóknak. Az égő Párizs, micsoda nagyszerű lát-vány! Az égő Frankfurt a Majnárról nézve, „micsoda hátborzongatóan szép kép”.⁴⁵ A *Kirschen der Freiheit*-ben van egy rész, amelyik az elbeszélés fonalával nem függ össze, és amelyekben egy új esztétika programját vázolja fel a szerző, egy olyan esztétikáét, amely állí-tólag szöges ellentétben áll a „szimbolikus szépírók és szépfestők”⁴⁶ Andersch által megvetett esztétikájával. Képviselőjeként egy bizonyos Dick Barnettet idéz meg. Ott ül, írja Andersch, a Lockheed Aircraft Corporation irodájában a kaliforniai Burbankben, és nem mást raj-zol, mint – ezt képzeljük el – „egy F94-es sugárhajtású vadászrepülőgép körvonalait”. „Mindenekelőtt alapos számítások után teszi ezt, vagyis értelme segítségé-vel, de csak szenvedély alkothat ilyen tiszta formát, ilyen formát, amelyben még ott remeg a merészség és félelem között Dick Barnett lelkében lezajlott titkos küzdelem, amiből kitűnik, hogy a forma megalkotása közben Barnett mennyire késélen táncolt. Csak egy apró kis mozdulat, és máris lezuhan. Csak egyetlen rossz fordulat Barnett fejében – és az F94-es sugárhaj-tású vadászrepülőgép nem az a tökéletes remekmű, ami lett. És ehhez a kaliforniai Burbank hangulata, Barnett tudatán teljesen kívül, a benzineskannák ama bizonyos pirosa egy benzinkútnál, reggelente, útban a Lockheed Művekbe, vagy a felesége nyakának vo-nala, egy utcai lámpa alatt, amikor tegnap este, mo-ziból jövet, kiszálltak az autóból.”⁴⁷ Ez tehát Andersch

víziója az új Neue Sachlichkeitről, arról a művészetről, amelynek alapelve a műszaki vívmányok esztétizálása, a politika, illetve a politikai defetizmus esztétizálása, és, végső soron, az erőszak és a háború esztétizálása. A tiszta forma létrehozásáról szóló, gondosan kidolgozott rész modelljéül alighanem Ernst Jünger elképzelése szolgált a harcra kész férfiasságról. Hogy viszont megfordítva, a nőiesség irodalmi megjelenítése a Jünger-tanítványt nem kis nehézség elé állíthatta, az abból a romantikus és egyszersmind kétes korrekcióból is látszik, hogy Barnett alkotóerejét bizonyos hangulatoknak köszönhetette, például amilyent felesége nyakának az utcai lámpa alatt felsejlő vonala váltott ki belőle.

Valószínűleg jól tette volna Andersch, ha mesteréhez hasonló mérsékletet tanúsít, mert túlságosan is lecsupaszítja előttünk a lelkét azokban a cirkalmas leírásokban, amelyeket könyveiben a női testnek szentel. A leginkább az ötvenes évek végén keletkezett *Die Rote* című regényben, amelyben, mint mindig, két különböző ábrázolási mintával van dolgunk. A női arcot az érzelmekre építve írja le, általában a sampon- vagy a kólareklámok mintájára: a szél és a lobogó hajfűrtök szolgálnak összetéveszthetetlen márkajegyeiként. A Mouson-Lavendel reklámszakemberre tudja, hogy kell ezt csinálni. Tehát például: „...abban a pillanatban, ahogy kilépett a fülkéből, a szél belekapott a hajába, egyetlen mozdulattal hátrasöpörte,

sötétvörös hullámot simítva belőle, s a hullám formája, ahogy a választékától lefelé kissé megereszkedett, majd ismét fölfelé tört, hogy fénytől átjárt vörös szövevényben végződjek, mint a tajték, mint valami sötétvörös tenger hullámának tajtéka, olyan volt ennek a sötét, nem feketén sötét, hanem feketével, szénnel vegyített pompeji vörös hullámnak a legyőzhetetlen, halk, lakonikus és végül karéjszerűen feloldódó mozgása, ez a mély, csak a szélek áttetsző szövevényében felvillanó vörös, az áradó pompeji tenger darabkájának ez a jellé, jelzéssé varázsolt mozgása a legtisztább azúrból festett háttér előtt, amilyent az égbolt csak Velence fölött képes nyújtani – ez volt az, ám Fabio szemének idegeire úgy hatott, mint egy strófa.”⁴⁸ Velencei regénye elé Andersch egy Monteverdi-idézetet tett. Így hangzik: A modern zeneszerző úgy írja műveit, hogy az igazságra építi őket. Ha valaki venné magának a fáradságot, hogy a fent idézett részletben meghatározza igazság és kompozíció viszonyát, minden bizonnyal arra jutna, hogy az igazság helyébe a hazugság lépett, a kompozícióba pedig görcsös pompeji zagyalék. Nem kevésbé giccsesek és ráadásul valami rendkívül kellemetlen módon szemérmetlenek Andersch testi közeledésről szóló sztereotip leírásai, amelyek körülbelül ezt a mintát követik: „A lány átölelte és megcsókolta; és ahogyan körbefonta a nyakát, megérezte lágy, szitaló testmelegét, azt a vékony, sugárzó filmet, amely sokkal jobban körülrajzolta vállának, karjának, mellének

körvonalait, mint parfümjének enyhe illata és hálógének meg köntösének fekete selyme képes volt rá. Olyan kicsiny és karcsú volt, mint a nővére, míg azonban Celia egyszerűen csak karcsú volt, addig Giulietta csaknem sovány. Sovány és delejes.”⁴⁹ Az itt használt hozzávalók – permetező testmeleg, illatozó parfüm, a váll körvonala, sugárzó film, amiről nem tudjuk, hogy az mi, a kimondhatatlan mell szó – egy voyeur kusza vágyálmává állnak össze, aki mindentudó szerzőként – a nő átöleli, ő érzi... – láthatatlanul részt vesz a jelenetben, amelyet önnön jutalmaként rendez meg. Hogy a *Die Rote* című regénynek e kínos részeken kívül a jól ismert német múlt a témája, és Auschwitzot úgy idézi fel, mint holmi mellékes díszletet a háttérben, az végképp betetézi ennek a reménytelenül rossz irodalomnak az obszcenitását. Sokszor próbálták a regényt olyan érvekkel mentesíteni, hogy a művet támadó német kritikusoknak nem volt érzékük az angolszász zsánerregény feszültségteremtéséhez és az olasz neorealizmus élettel teli légköréhez, mert Andersch ezeknek módszereit vette mintául.⁵⁰ Erre azt kell mondanunk, hogy Alfred Andersch velencei giccse bizony fényévnnyi távolságra van Finzi-Cotini kertjeitől, valamint hogy a zsánerirodalmat, amelynek legjobb darabjai minden bizonnyal képesek magas irodalmi igényeknek is megfelelni, nem szabad alibiként használni egy olyan regény esetében, amely magas irodalmi igénnyel lép fel ugyan, de azután lesüllyed egy Bastei-regényűjság szintjére.

Az *Efraim* kezdettől fogva olyan ambiciózus projekt volt, amellyel Andersch végleg helyet akart biztosítani magának a német regényírók élvonalában. Éveken át dolgozott rajta, többek közt valószínűleg azért is, mert biztos akart lenni abban, hogy a hibák, amelyek előző regényébe belecsúsztak, nem fognak ismét előfordulni. Az olvasónak elsőre valóban az a benyomása, hogy komoly, jól megírt művel van dolga. A tüzetesebb vizsgálatot azonban már nem állja ki a könyv. Mint tudjuk, az *Efraim* arról szól, hogy egy német zsidó származású angol újságíró csaknem negyedszázad múltán először tér vissza szülővárosába, Berlinbe, hogy ott kutatni kezdjen főnöke és kollégája, Keir Horne eltűnt lánya, Esther után. Az eltűnt (és mint Efraim elárulja nekünk, apja által elárult) lány története a szövegben egy sarokkal úgymond eltolódik, és ez az ábrázolásmód, bármilyen paradoxnak tűnjék is, lehetővé teszi az író számára, hogy figyelmen kívül hagyja: ezzel a témával saját erkölcsi kudarcának traumáját érinti. Az elbeszélő Keir Korne és az író Andersch között ugyanis nincs semmiféle identifikációs kapcsolat. Távol állván attól, hogy alteregójának ismerje el Keir Hornét, aki Esthert alighanem 1925-ben nemzette, miután megkaparintotta az akkori Berlin egyik legszebb nőjét, George Efraimot választja helyetteseül. Pontosabban szólva beléje költözik, és szemérmetlenül elterpeszkedik benne, mígnem, ahogy az olvasó lassacskán ráébred, George Efraim nem is létezik már, hanem

csak az író, aki az áldozat helyére manőverezi magát. Állításunk próbaköve a nyelvezet, amelyen a kizárólag George Efraim feljegyzéseiből álló regény íródott. George Efraim németül ír, az anyanyelvén, amelyet messziről, a sötét múltból kell előbányásznia. Ám a nyelvnek ez az újonnan történő fölfedezése, amire a regényben többször is nyomatékosan felhívja a figyelmet, a szöveg szintjén sehol sem kelti nehéz és fájdalmas régészeti munka érzetét, amit a valóságban minden bizonnyal jelentett volna, nem, George Efraim legnagyobb meglepetésünkre rögtön bámulatos biztonsággal és egészen *sans gêne* mozog a korabeli szleng csúcsain, egy emberről beszél, aki nem az a fajta, hogy mindent bevetne, „ha észreveszi, hogy egy nő lekopik mellőle”; a barátnője miatt aggódik, hogy a locsogásától talán „fölment benne a pumpa”; a háború Olaszországban töltött utolsó éveire gondol vissza, ahol Keirrel annak idején találkozott, aki „afféle tipikus hadtápos, adja (...) a katonás hücpét”; egy későbbi háborús éjszakára emlékezik vissza, amelyet Hanoitól nyugatra „kellett agyonütnie”, Rómában pedig azon gondolkodik, hogy egy tartózkodóan viselkedő amerikai hölgy hajlandó lenne-e leadni magát végül egy Parioli-vidéki szépfiúval „egy kis nyalakodásra” az Excelsiorban.⁵¹ Egyfolytában ez megy, sorolhatnánk a példákat. A főszereplő vagy az író nyelvi fenntartásainak a szövegben semmi nyoma. Itt-ott azonban Andersch mégiscsak észrevehette, hogy nem egészen találta el George Efraim

hangját, mert időnként – mondhatni profilaktikusan – megemlíti, mennyire fogékony régi honfitársai „új-fajta szólásai”-ra.⁵² De az efféle értelmező beavatkozások mindig az ostoba Katáról szóló történetre emlékeztetnek, aki a kilöttyintett sörbe még a finomlisztet is beleszórja. Ilyen előfeltételek után egyáltalán nem logikus a regény zárójelenete. Efraim Annával koktélpartin van, és ott hallja, amint egy számára teljesen idegen ember nevetve meséli, hogy ő bizony tovább fog lumpolni, „egészen az elgázosításig”. „Erre odaléptem hozzá – írja Efraim/Andersch. – Mit mondott? – kérdeztem, és válaszra sem várva ököllem állon vágtam. Jó fejfel magasabb volt nálam a fickó, ha nem is éppen kisportolt alak, én viszont tanultam a hadseregben egy kis ökölvívást.”⁵³ Ami ebben a jelenetben annyira irritáló, az nemcsak a primitív elbeszélésmód, ahogy Andersch a várható ellenvetést eleve próbálja elhárítani, hanem elsősorban az, hogy ez az elbeszélő Efraimot és tollának vezetőjét megfosztja a maradék hitelességétől is. Az Efraimból kitörő erőszak, ami a jogos erkölcsi felháborodást volna hivatott kifejezni, valójában annak bizonyítéka, hogy Andersch a zsidó főszereplő lelkébe akaratlanul is egy német katonát bújtatott, aki megmutatja a zsidónak, hogyan kell a magafajtaival legegyszerűbben elbánni. A jelenet mélyén a szerepek fel vannak cserélve. Andersch, ez is még idetartozik, mint tudjuk, sokat fáradozott, hogy utánanézzon a regényben szereplő zsidó dolgoknak,

és végül, mint Reinhardt hűen beszámol róla, megkérte „a bázeli zsidóságszakértőt, Ernst Ludwig Ehrlichet... hogy díjazás fejében nézze át a zsidó részleteket a regényben”.⁵⁴ Hogy ekkora energiaráfordítás ellenére a zsidó olvasók, és nemcsak Reich-Ranicki, hanem Andersch régi ismerőse, a Londonban élő Edmund Wolf sem fedezte fel Efraimban a zsidóságnak még csak a nyomát sem, éppúgy nem lep meg, mint az a Reinhardt könyvében olvasható hír, hogy Andersch megsértődött, amikor Edmund Wolf ezt megírta neki.

Végül a *Winterspelt* – Schnee-Eifel, néhány alak üres tájban, ideiglenesen kivont hadtestek, varjak röpte, baljós csönd, nem sokkal az ardenneki offenzíva előtt. Megfontoltan, nagyobb elővigyázattal és körültekintéssel megírt könyv, mint a többi regény; vontatottan kibontakozó, gyakran váltakozó szemszögből ábrázolt mű, a dokumentarista keret pedig az egésznek valamilyen objektivizáló alapvonást kölcsönöz. Egyértelműen Andersch legjobb könyve, de mégis apologetikus munka. A történet egy tervezett ellenállási akcióról szól. Joseph Dincklage őrnagy („1938-tól különböző hadiiskolák, a háború kitörésekor zászlós, 1940 tavaszán hadnagy [felső-rajnai front], 1941–42-ben főhadnagy és százados [Afrika], 1943-ban lovagkereszt és őrnagyi kinevezés [Szicília], 1943 őszétől 1944 őszéig részt vesz Párizs és Dánia megszállásában”)⁵⁵, Dincklage őrnagy már egy ideje tervezi, hogy átadja zászlóalját az amerikaiaknak. Tervébe beavatta Käthe

Lenket, az egyenes lelkű tanítónőt, aki Dincklagét – „jóllehet gyűlölte a háborút”⁵⁶ – csodálja a lovagkeresztjéért. Ez a két figura feltételezhetően Alfred és Gisela Anderscht képviseli, akik szintén az Eifel-hegységben kerültek közelebb egymáshoz, még ha kicsit más körülmények között is, vagyis kétséges, hogy akkoriban megbeszélték volna egymással az ellenállás eshetőségét. Elvégre akkor még nem lehetett tudni, hogyan fog végződni a háború. Käthe és Dincklage nem más, mint retrospektív vágykép. Jó lett volna olyan lenni, mint ezek ketten, ha nem is feltétlenül annak idején, de legalább így visszatekintve. Az irodalom mint az életrajz kiegyengetése. Käthét ösztönös egyénessége a korrumpálhatatlan ember eszményévé avatja, lelke immúnis a gonosz rezsimmel szemben. Dincklage szintén minden gyanún felül áll. Akárcsak Jünger, a másik lovagkereszt-birtokos, tisztességgel és derekasan helytáll a hadseregben, és most azon van, hogy a kilátástalan helyzetből levonja a következtetést. „A bátorság kérdése valóban tisztai kérdés.”⁵⁷ Ezért egy olyan embernek, mint Dincklage, meg kell próbálnia kollektív dezertálást szervezni. Egyszerűen meglépni, mint bármelyik más katona, nem tud. Hogy Dincklage terve végül kudarcba fúl, nem az ő hibája. A hírvívó Schefoldot a frontok közötti senki földjén lelövi a leálltiasodott Reidel közlegény, aki egyébként messze a leg-hitelesebb figura az egész történetben. Az ő nyelvezetében Andersch otthon van, Dincklage viszont eléggé

mesterkéltnek hat. De hát nehéz jellem, akit – egy kicsit ahhoz hasonlóan, mint a csizmában meghaló hősies Helander lelkészt a Zanzibár-ban, aki revolverrel száll szembe a Gestapóval – úgy mutat be az író, mint testi fájdalomtól (csípőkopástól, illetve sebesüléstől) és magasabb rendű kételyektől gyötört, borotvaélen táncoló egzisztencialistát egy határhelyzetben. Ám ezt a Dincklageban megszemélyesített német egzisztencializmust, a franciával ellentétben, nem legitimálja semmilyen szervezett ellenállás, és ezért végül is üres és hamis gesztus marad, fiktív, privatissime, gratis. A belső emigráció ama kísérletét, hogy a morális deficitet szimbolikus ellenállással pótolja a művészetben, Andersch a *Winterspelt*-ben, mint már a *Zanzibár*-ban is, üldözött műalkotások emigrációba történő átmentésének meséjévé írja át. Számomra kétséges, hogy vajon elmondható-e az ilyen visszamenőleges fikciókról, hogy összeállnak az ellenállás esztétikájává.

Még egy rövid hozzáfűzést, utószó gyanánt. Sokszor emlegetik Andersch megtérését a baloldalhoz az élete végén. Mindenekelőtt annak a vitának a kapcsán, amelyet Andersch 1976-ban robbantott ki a munkától való eltiltást tematizáló „3(3)-as törvénycikk” című versével, amelyben az áll, hogy már megépítették az új lágereket. Nyilván kellett, hogy valaki egyszer már többet mondjon ebben a kérdésben, mint az igazság, de azért mégsem szabadul az ember a rossz érzéstől ezzel az időközben már az irodalomtörténetbe is bevonult,

közismert botrányval kapcsolatban. Mégpedig azért nem, mert elég váratlanul jött Anderschtól ez az abszolút radikális állásfoglalás. Habár tessini emigrációját mindig szerette úgy beállítani, mint amit az áldatlan német viszonyok kényszerítettek ki, ezt azért senki nem hitte el neki komolyan. Véleményem szerint leginkább az jellemzi Anderscht meg Németországhoz és annak politikai légköréhez való viszonyát, amit 1959 karácsonyán barátjának, Wolfgang Weyrauchnak írt: „Kajánul figyelem... ahogyan neonáci zsírokban főttek, és már megint ellenállási mozgalmakat vagytok kénytelenek kiépíteni. Isteni a hadtápon csücsülni...”⁵⁸ Andersch alapján véve mindig hadtápos volt. Logikus módon svájci is ezért lett belőle a hetvenes évek elején, pedig voltaképpen nem lett volna rá feltétlenül szüksége. Hogy ráadásul aztán a svájcivá válása során évekre összeveszett tessini házsomszédjával, Max Frischsel, mert az nem támogatta kellőképp a szándékát, sőt úgy érezte, hogy rossz hírért kelti – Frisch valahol ezt írta róla: „Tiszteli Svájcot, de nem foglalkoztatja az ország”⁵⁹ –, bepillantást nyújt becsvágy, önzés, neheztelés és harag mardosta lelkébe. Irodalmi munkássága az a köntös, amelybe mindezt beburkolja. Csakhogy az olcsó bélés mindenütt kikandikál.

Jegyzetek

Légi háború és irodalom

1. Vö. H. Glaser, 1945 – *Ein Lesebuch*, Frankfurt a. M., 1995, 18. o. skk., valamint Sir Charles Webster és Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany*, Her Majesty's Stationary Office 1954–1956, különösen a IV. kötet, amelyben a függelékeket, statisztikákat és dokumentumokat gyűjtötték egybe.
2. Vö. *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt a. M., 1981, 97. o.
3. Enzensberger, *Europa in Trümmern*, Frankfurt a. M., 1990, 240. o.
4. Uo. 188. o.
5. Willi Rupert, ... *und Worms lebt dennoch*, Wormser Verlagsdruckerei, é. n.
6. Enzensberger, i. m., 110. o.
7. I. m., 11. o.
8. *Hierzulande*, München, 1963, 128. o.
9. Budapest, Fabula Könyvkiadó, 1994, ford. Szántó Judit
10. Enzensberger, i. m., 20. o. sk.
11. „Der Untergang”, in: *Interview mit dem Tode*, Frankfurt am Main, 1972, 209. o.
12. „A béke biztonságában a politikusok és civilek nagy része szeret megfedkezni a bombázások háborúban betöltött szerepéről.” London, 1979, 346. o.
13. „...ez pedig a nehézbombázók által végrehajtott teljes, megsemmisítő erejű támadás országunkból a náci háterszág ellen.” Idézi Charles Messenger, *'Bomber' Harris and the Strategic Bombing Offensive 1939–1945*, London, 1984, 39. o.
14. „...hogyan összecsúzzák az ellenséges területen élő civil lakosság, azon belül is elsősorban az iparban dolgozók morálját.” Webster és Frankland, IV. köt., 144. o.

15. Berlin, 1969, 359. o. skk.
16. Max Hastings, 349. o.
17. „»Bombázó Harris«-nek sikerült fogást találnia az egyébként uralkodó természetű, minden lében kanál Churchillén.” Vö. Gerard J. De Groot, „Why did they do it?” in: *Times Higher Educational Supplement*, 16. X., 1992, 18. o.
18. „...azok, akik rászabadították az emberiségre mindezt a szörnyűséget, most a saját otthonukban, a saját bőrükön érezhetik az igazságos megtorlás pusztító csapásait.” Idézi De Groot, i. m.
19. *From Apes to Warlords*, London, 1978, 352. o.
20. Oxford, 1985, 74. o.
21. „Itt van, a szemünk előtt a sötétség és Németország.” (...) „a navigátor, egy brisbane-i ausztrál”; „a felső géppuskás, aki a háború előtt a reklámszakmában dolgozott, és a hátsó géppuskás, egy sussexi farmer”. (...) „Már jó ideje a tenger felett repülünk, és várjuk, hogy elérjük az ellenséges partszakaszt.” (...) „száz meg száz fényszóró kúpjainak, nyalábjainak fala. Olyan fal ez, amelyen alig-alig van rés, ahol pedig mégis, ott a fal mögött még ragyogóbb fényár sejlik fel, amely vörösen, zölden és kéken ragyog, fölötte pedig fénypontok miriádjai függnék az égen. De hiszen ez maga a város! (...) Semmit sem fogunk hallani, gépünk dübörgése elnyom minden egyéb zajt. Egyenesen belerepülünk ebbe a gigantikus, néma tűzijátékba, és már itt is vagyunk, hogy ledobjuk bombáinkat Berlinre.” (...) „Nem kell az a sok duma”, (...) „Istenem, micsoda látvány”, (...) „Életemben nem láttam ilyet”, (...) „Nézzétek azt a tüzet! A mindenit!” „Raid on Berlin” (1943. szept. 4.), magnószalag, Imperial War Museum, London.
22. Klaus Schmidt, *Die Brandnacht*, Darmstadt, 1964, 61. o.
23. Vö. Nikolaus Martin, *Prager Winter*, München, 1991, 234. o.
24. *Tagebuch eines Verzweifelten*, Frankfurt am Main, 1994, 220. o.
25. Uo. 216. o.
26. I. m. 213. o.
27. In: *Neue Geschichten*. Hefte 1–18, „Unheimlichkeit der Zeit”, Frankfurt am Main, 1977, 106. o.
28. Uo. 216. o.
29. Vö. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten – Tagebücher 1942–1945*, Berlin, 1995, 661. o. skk.
30. I. m. 211. o.
31. I. m. 216. o.
32. Uo. 221. o.
33. Idézi Enzensberger, i. m. 203. o. sk.
34. Uo. 79. o.
35. „Köln látványa nálamnál ékeesszólóbb krónikásért kiáltott.” Zuckerman, i. m. 322. o.
36. Vö. i. m., 211. sk. és 226. o.
37. Vö. *Frankfurter Vorlesungen*, München, 1968, 82. o. sk.
38. I. m. 238. o.
39. Uo.
40. Böll, *Az angyal hallgatott*, 141. o. Szántó Judit fordítása.
41. Idézi Zuckerman, 327. o.
42. Böll, *Az angyal hallgatott*, 73. o.
43. Nossack, i. m. 238. o. sk.
44. Böll, uo. 59. o.
45. I. m., 243. o.
46. Böll, uo., 45. o.
47. Stig Dagerman, *German Autumn*, London, 1988, 7. o. skk. alapján.
48. „Mindenki olyan kimerülten tévelyeg az utcán, hogy az ember, ha autóval van, folyton attól fél, hogy elgázol valakit.” In *Darkest Germany*, London, 1947, 30. o.
49. Böll. i. m. 75. o.
50. Vö. Martin Middlebrook, *The Battle of Hamburg*, London, 1988, 359. o.
51. Kluge, i. m. 35. o.
52. I. m. 220. o.
53. Teodor Fontane, *Heinrich von Kleist, Anna Wilde – Zur Grammatik der Zeit*, Berlin, 1987, 23. o.
54. I. m. 245. o.
55. »A szenvedés ideje újakezddődik.« K. Schmidt, i. m., 17. o.
56. *Tagebücher*, idézi Enzensberger, i. m. 261. o.

57. „Csak a németek lehettek képesek rá, hogy a romhalmoz te-
tején előteremtsenek egy ilyen fantasztikus nagyzenekart, és
megtöltsék a nézőteret zenerajongókkal.” Idézi Zuckerman,
i. m. 192. o. sk.
58. *Doktor Faustus*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1967, 542. o.,
Szöllősy Klára fordítása.
59. *Pseudobiographische Glossen*, Frankfurt a. M., 1971, 51. o.
60. Hermann Kasack, *Die Stadt hinter dem Strom*, Frankfurt a.
M., 1978, 18. o.
61. Uo. 10. o.
62. Nossack, uo. 62. o.
63. Kasack, uo. 152. o.
64. Uo. 154. o.
65. Uo. 142. o.
66. Uo. 315. o.
67. Vö. Nossack, *Pseudoautobiographische Glossen*, 47. o.: „Az igazi
irodalom akkoriban titkos nyelvet beszélt.”
68. Vö. *Interview mit dem Tode*, 225. o. (Magyarul in *Interjú a ha-
lállal. Két évtized német elbeszélései*. Budapest, Európa Könyv-
kiadó, 1971.)
69. Uo. 217. o.
70. Uo. 245. o.
71. *Die gespaltene Zukunft*, München, 1972, 58. o. (Magyarul:
Canetti: Elias Hacsija doktor hirosimai naplója, ford. Halasi
Zoltán, 2000, 1995. augusztus)
72. Hamburg, 1983, 10. o.
73. Uo. 29. o.
74. Uo. 98. o. sk.
75. Uo. 234. o.
76. Uo. 46. o.
77. Frankfurt a. M., 1973, 152. o.
78. Frankfurt a. M., 1982, 35. o.
79. Kluge, i. m. 35. o.
80. Uo. 37. o.
81. Uo. 39. o.

82. Uo. 53. o.
83. Uo. 59. o.
84. Uo. 63. o.
85. Uo. 69. o.
86. Uo. 79. o.
87. Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Kossuth
Kiadó, Budapest, 1962, 74. o.
88. A történelem fogalmáról. Bence György fordítása. In: Walter
Benjamin: *Angelus Novus*. Értekezések, kísérletek, bírálatok.
Budapest, Magyar Helikon, 1980, 966. o.
89. München, 1995.
90. Szerk. G. Wolfrum és L. Böll, Sonthofen, 1963.
91. Vö. *Dresdner Hefte* Nr. 41., 1995, 3. o.
92. Vö. Kenzaburo Oe, *Hirishima Notes*, New York és London,
1997, 20. o.
93. Hans Dieter Schäfer, *Mein Roman über Berlin*, refugium (Passau),
1990, 27. o.
94. „Zur Periodisierung der deutschen Literatur seit 1930”
in: *Literaturmagazin* Nr. 7, szerk. N. Born és J. Manthey,
Reinbek, 1977.
95. *Mein Roman über Berlin*, i. m. 29. o.
96. Uo.
97. München, 1991.
98. Uo. 161. o.
99. Uo. 164. o.
100. Franz Lennartz, *Deutsche Schriftsteller des 20. Jahrhunderts im
Spiegel der Kritik*, 2. köt., Stuttgart, 1984, 1164. o.
101. Vö. Karl Heinz Janßen, „Der große Plan”, *ZEIT-Dossier*, 1997.
márc. 7.
102. Vö. Günter Jäckel, „Der 13. Februar 1945 – Erfahrungen und
Reflexionen”, *Dresdner Hefte* Nr. 41, 6. o.
103. Idézi Elias Canetti, *Die gespaltene Zukunft*, München, 1972,
31. o.
104. Vö. Antony Beevor, *Stalingrad*, London, 1998, 102. o. .

Alfred Andersch, az író

1. Vö. „...einmal wirklich leben” – Ein Tagebuch in Briefen an Hedwig Andersch 1943–1979, szerk. W. Stephan, Zürich, 1986, 70. o. sk. Későbbi leveleiben Andersch előszeretettel szólítja a k. mamát Dear Mom-nak vagy Ma chère Maman-nak. Hogy vajon mit gondolt erről a mégiscsak meglehetősen együgyű Andersch aszszony, azt nem tudjuk.
2. Vö. uo. 50., 57., 59., 111., 116., 126., 144. o.
3. Uo. 123. o.
4. Im Etablissement der Schmetterlinge – Einundzwanzig Portraits aus der Gruppe 47, München, 1988, 24. o.
5. Alfred Andersch. Eine Biographie, Zürich, 1990, 208. o.
6. Uo.
7. Vö. E. Schütz, Alfred Andersch, München, 1980, 44. o. skk., ahol a legfontosabb recenziókat idézik.
8. Börsenblatt des deutschen Buchhandels, 14. sz., 1966.
9. Sonntagsblatt, 12. sz., 1961.
10. H. Salzinger, Stuttgarter Zeitung, 1967. okt. 10.; J. Günther, Neue Deutsche Hefte, 14. évf., 1967, 3. f., 133. o. skk.
11. Reinhardt, i. m. 438. o.
12. Uo.
13. Uo. 534. o.
14. Kirschen der Freiheit, Zürich, 1971, 42. o.
15. Uo. 43. o.
16. Uo. 39. o.
17. Idézi Reinhardt, i. m. 580. o.
18. Kirschen der Freiheit, 46. o.
19. Uo. 45. o.
20. I. m. 58. o.
21. Uo.
22. Vö. uo. 55. o. skk.
23. Vö. uo. 84. o.
24. Uo. 82. o.
25. Vö. *Erinnerte Gestalten*, Zürich, 1986, 99., 157., 160. o.
26. Reinhardt, i. m. 74. o.
27. „Mivel mind ez idáig nem írhattam szabadon, mivel feleségem zsidó keverék... és mivel egy ideig magam is az egyik német koncentrációs táborban raboskodtam, ezek a jegyzetek és naplók a foglalatái az elnyomás hosszú éveit alatt felgyülemlett gondolataimnak és terveimnek.” Hadifogolyakta (1944. okt. 8.), Archiv der Deutschen Dienststelle, Berlin.
28. *Kirschen der Freiheit*, 90. o. És ugyan ki akarna – ezt sugallja az idézett részlet – átállni a vesztesekhez?
29. Reinhardt, i. m. 647. o.
30. Vö. ehhez Reinhardt, i. m. 73. o. Andersch egy Wehrmacht számára kiadott közlönyben megjelent Hitler-rendeletet idézett a századparancsnokának, amely szerint a koncentrációs tábor megjárta volt foglyokat el kell bocsátani a Wehrmacht kötelékéből.
31. Vö. „...einmal wirklich leben”, 20. o.
32. Vö. uo.
33. Uo. 47. o.
34. Uo.
35. Pädagog. Verlag Schwamm, Düsseldorf.
36. *Der Ruf*, szerk. H. A. Neunzig, München, 1971, 21. o.
37. Vö. M. Overesch, *Chronik deutscher Zeitgeschichte*, 2/III. köt., Düsseldorf, 1983, 439. o. sk.
38. Vö. *Der Ruf*, 26. o.
39. *A végső ok: Zanzibár*, Budapest, 1967 (ford. Kőszeg Ferenc és Kurcz Ágnes), 102. o.
40. Uo. 61. o.
41. Uo. 64. o.
42. Uo. 106. o.
43. Uo.

44. Uo. 22. o.
45. „...einmal wirklich leben”, 13. o.
46. *Kirschen der Freiheit*, 86. o.
47. Uo. 87. o.
48. *Die Rote*, Zürich, 1972, 152. o. sk
49. Uo. 68 o.
50. Vö. pl. Th. Koebner, *Lexikon der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, szerk. H. Kunisch és H. Wiesner, München, 1981, 26. o.; V. Wehdeking, *Alfred Andersch*, Stuttgart, 1983, 91.
51. Vö. *Efraim*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976 (ford. Kovács Vera), 54., 182., 62., 57., 118. o.
52. Vö. uo. 49. o.
53. Vö. uo. 135. o.
54. Reinhardt, i. m. 423. o.
55. *Winterspelt*, Zürich, é. n. 39. o.
56. Uo. 41. o.
57. Uo. 443. o.
58. Idézi Reinhardt, i. m. 327. o.
59. Vö. Reinhardt, i. m. 500. és 508. o.

Tartalom

Előszó	5
Légi háború és irodalom	9
Alfred Andersch, az író	115
Jegyzetek	153

X 219045